

॥ श्रीः ॥
काशी-संस्कृत-सीरिज-ग्रन्थमाला

४

(वैदिकविभागे (१) प्रथमपुष्पम्)

श्रीसूक्तम्

श्रीविद्यारण्यपृथ्वीधराद्याचार्यकृतभाष्यत्रयेण
समलङ्कृतम् ।

न्यायाचार्य-पण्डित श्रीदुण्डिराजशास्त्रिणा
विनिर्मितया टिप्पण्या च समवेतम् ।

प्रकाशकः

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,
विद्याविलास प्रेस, बनारस सिटी ।

॥ श्री ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

८

(गणेशाय) (श्री गणेश)

श्री गणेश

गणेशाय नमः ॥

॥ श्री गणेश ॥

गणेशाय नमः ॥

॥ श्री गणेश ॥

॥ श्री गणेश ॥

गणेशाय नमः ॥

गणेशाय नमः ॥

॥ श्री गणेश ॥

॥ श्रीः ॥

काशी-संस्कृत-सीरिज-ग्रन्थमाला

४

वैदिकविभागे (१) प्रथमपुष्पम्)

श्रीसूक्तम्

श्रीविद्यारण्यपृथ्वीधराद्याचार्यकृतभाष्यत्रयेण
समलङ्कृतम् ।

न्यायाचार्य-पण्डित श्रीदुण्डिराजशास्त्रिणा
विनिर्मितया दिप्पण्या च समवेतम् ।

प्रकाशकः

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,
विद्याविलास प्रेस, बनारस सिटी ।

॥ श्री ॥

विद्याविलास प्रेस-मुद्रक-श्रीवाराणसी

४

(प्रारम्भिक (१) विद्याविलास)

सर्वाधिकार सुरक्षितः

मुद्रक— विद्याविलास प्रेस

जयकृष्णदास गुप्तः

विद्याविलास प्रेस, बनारस ।

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DAS HARI DAS GUPTA

The Chowkhambā Sanskrit Series Office,

Vidya Vilas Press, Banaras.

अथ श्रीसूक्तमूलपाठः ।

॥ ॐ ॥ हिरण्यवर्णा हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् ।
चन्द्रां हिरण्यमयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १ ॥
तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।
यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्च पुरुषानहम् ॥ २ ॥
अश्वपूर्वा रथमुध्यां हस्तिनादप्रबोधिनीम् ।
श्रियं देवीमुपहये श्रीमां देवी जुषताम् ॥ ३ ॥
क्रांसोस्मितां हिरण्यप्राकारामार्शं ज्वलन्तीं वृतां तर्पयन्तीम् ।
पद्मे स्थितां पद्मवर्णां तामिहोपहये श्रियम् ॥ ४ ॥
चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् ।
तां पद्मिनीमीं शरणमहं प्रपद्ये अलक्ष्मीमै नश्यतां त्वां वृणे ॥ ५ ॥
आदित्यवर्णे तपसोधिजातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ विल्वः ।
तस्य फलानि तपसा जुदन्तु मायान्तरायाश्च बाह्या अलक्ष्मीः ॥
उपेतु मां देवसखः कीर्तिश्च सणिना सह ।
प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन्कीर्तिमृद्धिं ददातु मे ॥ ७ ॥
सुतिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् ।
अभूतिमसमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे गृहात् ॥ ८ ॥
गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।
ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपहये श्रियम् ॥ ९ ॥
मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीमहि ।
पशूनां रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः ॥ १० ॥
कर्दमेन प्रजाभूता मयि संभवकर्दमे ।
श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥ ११ ॥
आपः स्रजन्तु स्निग्धानि चिकलीत वंस मे गृहे ।
नीचदेवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले ॥ १२ ॥
आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् ।
चन्द्रां हिरण्यमयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १३ ॥
आर्द्रां यः करिणीं पुष्टिं सुवर्णां हेममालिनीम् ।

सूर्यां हिरण्यं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १४ ॥
 तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।
 यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो दास्योश्वांन्विदेयं पुरुषानुहम् ॥ १५ ॥
 यः शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयादाज्यमन्वहम् ।
 श्रियः पञ्च दंश्चैश्च श्रीकामः सततं जपेत् ॥ १६ ॥
 सरसिजनिलये सरोजहस्ते धवलतरांशुकगन्धमाल्यशोभे ।
 भगवति हरिवल्लभे मनोज्ञे त्रिभुवनभूतिकरि प्रसीद मयम् ॥ १७ ॥
 धनमग्निर्धनं वायुर्धनं सूर्यो धनं वसुः ।
 धनमिन्द्रो बृहस्पतिर्वरुणं धनमश्विनौ ॥ १८ ॥
 वैनतेय सोमं पिब सोमं पिबतु वृत्रहा ।
 सोमं धनस्य सोमिनो मद्यं ददातु सोमिनः ॥ १९ ॥
 न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
 भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां श्रीसूक्तं जपेत् ॥ २० ॥
 पद्मानने पद्मऊरु पद्माक्षि पद्मसम्भवे ।
 तन्मे भजसि पद्माक्षि येन सौख्यं लभाम्यहम् ॥ २१ ॥
 विष्णुपत्नीं क्षमां देवीं माधवीं माधवप्रियाम् ।
 विष्णुप्रियसखीं देवीं नमाम्यच्युतवल्लभाम् ॥ २२ ॥
 महालक्ष्मीं च विद्महे विष्णुपत्नीं च धीमहि ।
 तन्नो लक्ष्मीः प्रचोदयात् ॥ २३ ॥
 पद्मानने पद्मिनि पद्मपत्रे पद्मप्रिये पद्मदलायताक्षि ।
 विश्वप्रिये विश्वमनोनुकूले त्वत्पादपद्मं मयि सन्निधस्व ॥ २४ ॥
 आनन्दः कर्दमः श्रीदः चिकलीत इति विश्रुताः ।
 ऋषयः श्रियपुत्राश्च मयि श्रीदेवी देवता ॥ २५ ॥
 ऋणरोगादिदारिद्र्यं पापञ्च अपमृत्यवः ।
 भयशोकमनस्तापा नश्यन्तु मम सर्वदा ॥ २६ ॥
 श्रीर्वर्चस्वमायुष्यमारोग्यमाविधात्पवमानं महीयते ।
 धनं धान्यं पशुं बहुपुत्रलाभं शतसंवत्सरं दीर्घमायुः ॥ २७ ॥
 इति फलश्रुतिसहितं श्रीसूक्तं समाप्तम् ॥

श्रीमहालक्ष्म्यै नमः ।

श्रीसूक्त-भाष्यम्

श्रीविद्यारण्यपृथ्वीधराचार्यश्रीकण्ठशतानन्दवृत्ति-

सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत्सहितम् ।

प्रथमा ऋक् ।

ॐ

हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् ।

चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आ वह ॥ १ ॥

श्रीविद्यारण्यभाष्यम् ।

ॐ वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्याश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

प्रथमवर्गे प्रथमा ऋक् । हिरण्यवर्णामित्यादि ॥ हे जातवेदः जात-
प्रज्ञ भग्ने त्वं हिरण्यवर्णां हिरण्यस्य सुवर्णस्यैव वर्णः कान्तिर्यस्यास्तां,
हरिणीं हरितवर्णां हरिणीरूपधरां वा—“श्रीधृत्वा हरिणीरूपमरण्ये संव-
चार ह” इति पुराणात्, सुवर्णरजतस्रजां सुवर्णस्य पुष्पाणि सुवर्णानि
एवं रजतस्य रजतानि तेषां स्रजो माला यस्यास्तां स्रक्साहचर्यात्पुष्पा-
णीत्यवगम्यते । पुष्पसादृश्यात् “पुष्पफलेत्यादिना” लुक् “आपं चैव हल-
न्तानाम्” इत्याप् । यद्वा सुवर्णरजतविकृतशृङ्खलां-सुष्ठु वर्णो यस्य तत्सु-
वर्णं यद्रजतं च तत्पुष्पस्रजां तद्विकृतशृङ्खलां वा । चन्द्रां चन्द्रवत् प्रकाश-
मानां, तद्रूपेणावस्थितां वा । हिरण्मयीं हिरण्यस्वरूपां, हिरण्यविग्रहां
वा । लक्ष्मीं लक्षणवतीं “लक्ष्मीर्लाभाद्विलक्षणादिति” निरुक्ता । एवं-
रूपां श्रियं मे मह्यं मदर्थमावह आह्वय । भग्नेर्देवहोतृत्वादाह्वानं तदधीन-
मिति भावः ॥ १ ॥

पृथ्वीधराचार्यभाष्यम् ।

ॐ हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशर्चस्य सूक्तस्य श्रीमानन्दकर्मचिह्नोक्तेः

न्दिरासुता (१) महर्षयः । (२) श्रोरग्निदेवता । आद्यास्तिस्रोऽ-
नुष्टुभः । चतुर्थी वृद्धती । पञ्चमीषष्ठ्यौ त्रिष्टुभौ । ततोऽष्टावनुष्टुभः ।
अन्या प्रस्तारपङ्क्तिः । हिरण्यवर्णमिति बीजम् । तां म आवह जातवेद
इति (३) शक्तिः । कीर्तिमृद्धि ददातु म इति कीलकम् । मम श्रीमहालक्ष्मी-
प्रसादसिद्ध्यर्थे जपे विनियोगः । ओं श्रीमिति बीजाभ्यां जलेन त्रिवारं
करशुद्धिं कुर्यात् ।

अथाङ्गन्यासः । हिरण्यवर्णमिति शिरसि । तां म आवह जातवेद
इति नेत्रयोः । अश्वपूर्वमिति कर्णयोः । कांस्त्रोस्मितामिति नासिकायाम् ।
चन्द्रां प्रभासामिति मुखे । आदित्यवर्णमिति कण्ठे । उपेतु मामिति बाह्वोः ।
क्षुत्पिपासामिति हृदये । गन्धद्वारामिति नाभौ । मनसः काममिति गुह्ये ।
कदर्मेनेति पायौ । आपः स्रजन्वित्यूर्वोः । आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिमिति
जान्वोः । आर्द्रा यः करिणीमिति जङ्घयोः । तां म आवह जातवेद इति
पादयोः । इत्यङ्गेषु विन्यस्य । अथ करन्यासः । ॐ नमो भगवत्यै महा-
लक्ष्म्यै इति विशेषणं प्रतिन्यासं योजयेत् । हिरण्यवर्णायै अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
हरिण्यै तर्जनीभ्यां नमः । सुवर्णरजतस्रजायै मध्यमाभ्यां नमः । चन्द्रायै
अनामिकाभ्यां नमः । हिरण्यमय्यै कनिष्ठाभ्यां नमः । लक्ष्म्यै करतलकरपृष्ठा-
भ्यां नमः । एवं (४) हृदयादिन्यासः । भूर्भुवःस्वरोमिति दिग्बन्धः ।
ध्यानम्—

अरुणकमलसंस्था तद्वज्रपुञ्जवर्णा
करकमलधृतेष्टाभीतियुग्माम्बुजाता ।
मणिमुकुटविचित्रालङ्कृतिः पद्ममाला
भवतु भुवनमाता सन्ततं श्रीः ध्रियै नः ॥
कमलं कलशं धेनुं ज्ञानमञ्जलिमेव च ।
पञ्च मुद्राः प्रदर्श्याथ श्रीसूक्तं प्रजपेद्बुधः ॥
हिरण्यवर्णमिति प्रथमा ऋक् । हे जातवेदः अग्ने । हिरण्यवर्णा

(१) अत्र प्रत्येकविधौ प्रथमर्चः श्रीरिति । इतरे चत्वार ऋषयश्चतुर्दशानां प्रत्ये-
कश्चत्वारो योजनीयाः । समुदायविधौ तु सर्वे ऋषयः सम्भूयैव । अयमेव छन्दसाम-
प्युभयपक्षे न्यायो बोध्यः । (२) अत्राग्निरिति नारायणो भगवानुच्यते । (३) कांसी-
स्मीति ऋक् शक्तिरिति कचिदुपलभ्यते । (४) हिरण्यमयै नमः हृदयम् । चन्द्रायै नमः
शिरः । रजतस्रजायै नमः शिखा । हिरण्यस्रजायै नमः कवचम् । हिरण्यमयै नमः
नेत्रम् । हिरण्यवर्णायै नमः अङ्गम् । इति कुत्रचित् ।

स्वर्णकारिणि हरिणीं हरितवर्णां हरिद्राभां सुवर्णरजतस्रजां हेमरौप्यमय-
कमलमालां चन्द्रां सकलजनाह्लादकारिणीं हिरण्यमयीं हिरण्यस्वरूपमेता-
दृशीं लक्ष्मीं मे मम सर्वाभीष्टसाधनाय आवह प्रेषय ॥ १ ॥

श्रीकण्ठभाष्यम् ।

ॐ हिरण्यवर्णमिति सूक्तेनाग्निं प्रार्थयेत् । अग्निस्तुष्टो यजमानाय
अियं प्रयच्छति । अग्निस्तु रुद्र एव । “रुद्रो वा एषोग्निः” इति श्रुतेः ।
रुद्रो हि पुरुषः । “पुरुषो वै रुद्रः” इति श्रुतेः । तस्य पत्नी भगवत्युमैव
लक्ष्मीः । “श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ” इति पुरुषसूक्तोक्तेः । पुरुषो हि
महादेवः शिवः । “वेदाहमेतं पुरुषं महान्त” इति तत्रैवोक्तेः । तथा च
अग्निस्वरूपिणः परमेश्वरस्योपासनेन तच्छक्तिविभूतेर्महालक्ष्म्याः प्राप्ति-
र्भविष्यतीति सिद्धम् । “धनार्थिभिरग्निरूपास्य ऐश्वर्यार्थिभिरीश्वर”
इत्यादि स्मर्यते ।

भारोग्यं भास्करादिच्छेच्छ्रियमिच्छेदुधुताशनात् ।

ऐश्वर्यमोश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनादानात् ॥ इति ॥

सूक्ते ऋचः पञ्चदश । हिरण्यवर्णमिति प्रथमा ऋ ॥ अस्या अर्थः-
हिरण्यवर्णां हिरण्यवर्णरूपां—

ज्ञानमात्मनि भा सूर्ये चन्द्रे ज्योत्स्ना च खे ध्वनिः ।

वर्णो हिरण्ये पयसि घृतं त्वमसि मातुके ॥ इति श्रीस्तुतावगस्त्योक्तेः ।

हिरण्यवर्णां मणिनूपुराङ्घ्रिं प्रसन्नवक्त्रां शुक्लपद्महस्ताम् ।

विशालनेत्रां प्रणमामि गौरीं वचोविदं वावमुदीरयन्तीम् ॥

इति जैमिन्युक्तेः । हिरण्यवर्णसङ्घवर्णा वा । “तप्तस्वर्णसवर्णाभा”-
मिति श्रीपुराणाच्च । हरिणीं हरिणीरूपां—

यज्ञोग्निर्मृगरूपेण धावति स्म पुराध्वरे ।

रुद्रस्त्वाकृष्य तच्छक्तिं मृगीं जग्राह वैष्णवीम् ॥

इति वैवर्तेदक्षाध्वराध्यायोक्तेः । अथवा हरिणीं हरिद्राभां हरिद्रा-
चूर्णलितत्वाद्वा । “हरिणीं पूजयेदुर्गां हरिद्राचूर्णनिमिताम्” इति हरि-
द्रागौरीप्रतकल्लोक्तेः । सुवर्णरजतस्रजां सुवर्णमयः रजतमयश्च स्रजो
हारा यस्या (१) स्ताम् । चन्द्रां चदि आह्लादने दीप्तौ च रक्ति चन्द्रामिति
टावन्तरूपम् आह्लादिकां प्रकाशिकां च । ज्ञानानन्तस्वरूपिणीमिति यावत् ।
चन्द्रे विद्यमाना चान्द्री चन्द्रिका चन्द्रेति विवक्ष्यते । “पौर्णमास्यां चन्द्र-
बिम्बे ध्यात्वा श्रीललिताम्बिकामि”ति हयग्रीवोक्तेः । हिरण्यमयीं विकारार्थं

(१) यद्वा सुवर्णरजते स्रजति ददाति तां, स्रजं विषयं अस्मादिगुपधेति द्रष्टुम् ।

मयट् (१) हिरण्ययात्मना विकृताम् । “तत्सुवर्णमभवत्” इति श्रुतेः । पवित्रमयी वा-“पवित्रं वै हिरण्यं” इति श्रुतेः । मूलप्रकृतिर्जगतः परिणाम्युपादानत्वेन सैव हिरण्यरूपेण परिणतेति भावः ।

हिरण्यरेतसः शम्भोः शक्तिः प्रोक्ता हिरण्मयी ।

धनार्थिभिरुपास्यैषा जातवेदसि सर्वदा ॥

इति कालिकापुराणवचनात् । प्राचुर्यायै मयट् । हिरण्मयी हिरण्यप्रचुराम् । प्राचुर्यं च स्वसमानाधिकरणस्वजातीयालपत्वरूपं स्वव्यधिकरणविजातीयालपत्वरूपं वा । तेन च धनाधिकां भाग्यसमृद्धां वित्तपूर्णामिति भावः । लक्ष्मीं शोभासंपत्तिपद्मारूपाम् । “शोभासम्पत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरपि कथ्यते” इति कोशात् । यद्वा लक्ष्णवती—

ललिता शारदा लक्ष्मीरेकैव भगवत्युमा ।

तत्तल्लक्षणसंयुक्ता पुरुषार्थप्रदा नृणाम् ॥

इति देवोपुराणोक्तेः । तादृशीं श्रियं मे मह्यमावह आकारयेति जातवेदसमग्निं प्रार्थयेत् ॥ १ ॥

शतानन्दवृत्तिः ।

ॐ हिरण्यवर्णेत्यस्य पञ्चदशर्चस्य सूक्तस्य । जातवेदा अग्निर्दुर्गामहालक्ष्मीर्देवता । श्रीं बीजम् । ह्रीं शक्तिः । क्लीं कीलकम् । लक्ष्मीप्रसादसिद्धयर्थं जपे विनियोगः । श्रीमित्यादिषडङ्गन्यासः । ध्यानं—

या सा पद्मासनस्था विपुलकटितटी पद्मपत्रायताक्षी

गम्भीरावर्तनाभिस्तनभरनमिता शुभ्रवस्त्रोत्तरीया ।

लक्ष्मीर्दिव्यैर्गजेन्द्रैर्मणिगणलचितैः स्नापिता हेमकुम्भै-

र्नित्यं सा पद्महस्ता मम वसतु गृहे सर्वमाङ्गल्ययुक्ता ॥

हिरण्यवर्णामिति ऋक् प्राथमिकी ।

हिरण्यं विष्णुराख्यातस्तस्य वर्णस्तु वैष्णवी ।

लक्ष्मीर्हिरण्यवर्णेति श्रूयते कनकप्रभा ॥ इति श्रीपुराणात् ॥

हरिणी—

हरिणी तु हरेः पत्नी दारिद्र्यपरिहारिणीम् ।

प्रपद्येऽहं हरिद्राभां हरिणाक्षीं हिरण्मयीम् ॥ इति आथर्वणिकस्तुतौ ॥

सुवर्णरजतस्रजाम—

पिण्डाश्च वलामिश्र स्रग्भिरम्लानमूर्तिभिः ।

सौवर्णैः कमलैर्नित्यं राजतैः श्रीर्विभूषिता ॥ इति महालक्ष्मीकोशे ।

चन्द्रां चन्द्रवत् प्रकाशानां—“चन्द्रां चन्द्रनिभास्यां चपलां चन्द्रस्य

(१) यद्यपि मयट् भाषायामुक्तस्तथापि आनन्दमय इत्यादाविवात्रापि शेषः । विस्तरस्तु मनोरमायां द्रष्टव्यः ।

सौदरीं कलये” । इति सुधोद्धरणे । हिरण्ययीं हिरण्यरूपेणाभिव्यक्ताम् ।
हिङ्गारो वज्रः रमणिः तन्मयीं तत्कान्तिप्रचुराम् । दम्भोल्यात्मकदिव्य-
तेजःपुञ्जमञ्जुलां रिपुनिग्राहिकां पापघ्नीमिति वा । लक्ष्मीं लक्ष्मवतीम्—
ज्ञानैश्वर्यसुखारोग्यधनधान्यजयादिकम् ।

लक्ष्म यस्यास्समुद्दिष्टं सा लक्ष्मीति निगद्यते ॥ इति निरुक्तसारोक्तेः ।
हे जातवेदः (१) शास्त्रयोने भो भगवन् त्वदीयां लक्ष्मीं मे मह्यं
आवह आकर्षयेति यज्ञपुरुषं प्रार्थयेत् । “तेन नारायणः प्रीतो ल(२)क्ष्मीं
भक्ताय दास्यती”ति तत्रैवोक्तेः ॥ १ ॥

मन्त्रकल्पार्णवे ।

हिरण्यवर्णमित्युक्तां श्रीसूक्ते प्रथमावृचम् ।
श्रींहीक्तीमिति विन्यस्य हिरण्यप्रतिमां यजेत् ॥
लक्ष्मीं सम्पूज्य हारिद्रचूर्णसौवर्णपङ्कजेः ।
राजतैः पुण्डरीकैश्च पूजयेद्वासुवासिनीः ॥
पूर्णेन्दौ पूर्णकुम्भे वा ध्यात्वा नारायणीं पराम् ।
प्राप्त्याक्षमालां सौवर्णीं कमलासनसंस्थितः ॥
ऋचं तु प्रजपेदाद्यां प्रत्यक्षं त्रिसहस्रकम् ।
त्रिसन्ध्यमेवं लक्ष्मन्ते क्षीरैरयुततर्पणम् ॥
सहस्रमाज्यहोमश्च शतब्राह्मणभोजनम् ।
सुवासिनोनां दशकं सालङ्कारमथार्चयेत् ॥
एकां धेनूं सवत्सां च श्रोत्रियाय प्रदापयेत् ।
इत्थमक्षरलक्ष्मन्तं यो जपेन्नियतव्रतः ।
हिरण्यपूर्णस्तेजस्वी धनाढ्यो भोगभाग्यवान् ।
जीवेच्चिरं शरीरान्ते चन्द्रसायुज्यमाप्नुयात् ॥ इति ॥

इति प्रथमग्विवरणम्

द्वितीया ऋक् ।

ॐ (१)तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगुमिनीम् ।

(१) तथा च जातो वेदसो वेदाः प्रतिपाद्यत्वेन यस्यासौ तस्य सम्बोधनम् जात-
वेद इति । अमुप्रत्ययान्तोऽयं वेदसशब्दो वेदवाचक इति “वेदास्त्वदर्थजाताश्च जात-
वेदास्ततो ह्यसौ”ति महाभारते । (२) नीतिशालिनं लक्ष्म्यतीति लक्ष्मीः । लक्षद-
शानाङ्कनयोः लक्षेर्मुट् चेति इप्रत्ययः तस्य च मट् । (३) हिरण्यवर्णमित्यनेन
कटककुण्डलादिरूपा लक्ष्मीः प्रार्थिता इदानीं द्रव्यादिरूपा लक्ष्मीं प्रार्थयते मन्त्रद्रष्टा

यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्वं पुरुषानहम् ॥ २ ॥

श्रीविद्यारण्य भाष्यम् ।

हे जातवेदः अनपगामिनीमपगमनरहिताम् अनपायिनीमित्यर्थः ।
तां वक्ष्यमाणां लक्ष्मीं मे मद्यमावह आह्वय । यस्यां श्रीदेव्यामाहुतायां
सत्यां हिरण्यं सुवर्णं गां (१) धेनुमश्वं वाजिनं पुरुषान् पुत्रमित्रदासभूतान्
महं विन्देयं प्राप्नुयाम् ॥ २ ॥

पृथ्वीधराचार्य भाष्यम् ।

हे जातवेदः श्रौताग्रे यस्यां लक्ष्म्यामागतायां सत्याम् महं पुरुषान्
पुत्रादीन् गां पशून् अश्वं तुरगादिवाहनविशेषान् हिरण्यं कनकादिवस्तूनि
विन्देयं लभेयम् तामनपगामिनीं कदाचिदपि मां त्यक्त्वा अन्यत्र गन्तुम-
नुद्युक्तां मदेकाश्रयनिष्ठां लक्ष्मीं मे मदर्थमावह प्रेषय ॥ २ ॥

चिद्विलासवृत्तिः ।

तां हिरण्यवर्णत्वादिलक्ष्णोपेतामनपगामिनीं विष्णोरेनपायिनीं
लक्ष्मीम्—

राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।
अन्येष्वव्यवतारेषु विष्णोरेवानपायिनी ॥ इति पराशरपुराणात् ।
आवहेति जातवेदसं प्रार्थयेत् । आगतायां च तस्यां किं ते फलमिति चेदु-
च्यते—यस्यामिति । यस्यामागतायां हिरण्यं गामश्वं पुरुषांश्चाहं विन्देयम्—
“गावस्तथा हस्तिहिरण्यमश्वान्” इति राजलक्ष्मीहृदयटीकेः । श्रीमित्यादि-
बीजत्रयेण न्यासः । ध्यानं—

चतुरङ्गबलोपेतां धनधान्यसुखेश्वरीम् ।

अश्वारूढामहं वन्दे राजलक्ष्मीं हिरण्ययीम् ॥ इति ॥ २ ॥

मन्त्रकल्पार्णवे ।

ऋचं द्वितीयां श्रीसूक्ते प्रतिसार्य सहस्रकम् ।

प्रजपेन्नियताहारः प्रत्यक्षरसहस्रकम् ॥

त्रयस्त्रिंशद्दिने रात्रौ स्वप्ने लक्ष्मीः प्रसीदति ।

शान्तिकर्मादिकं सर्वं प्रागुक्तवदुपाचरेत् ॥

अविघ्नेन जपन्सिद्धयेद्यदि लक्ष्मीप्रसादतः ।

ऋविर्जातवेदस इति । अत्र जातवेदःशब्दान्यो भगवानेष तस्य मुख्यतो वेदप्र-
तिपाद्यत्वात् । (१) जालेकवचनमिदम् ।

अनपायां श्रियं याति हिरण्यं गोमरादिकान् ॥

अनपाया भवेत्तन्मीस्तस्य जन्मनि नान्यथा ॥ इति ॥ २ ॥

इति द्वितीयग्विवरणम् ॥

तृतीया ऋक् ।

ॐ ॥ अश्वपूर्वा रथमध्यां हस्तिनादप्रबोधिनीम् ।

श्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवीर्जुषताम्(१) ॥ ३ ॥

श्रीविचारण्यभाष्यम् ।

अश्वपूर्वामश्वाः पूर्वे पुरोगाः यस्यास्ताम् । रथमध्यां रथाः मध्ये यस्यास्ताम् । हस्तिनादप्रबोधिनीं हस्तिनां नादेन बृहितेन प्रबोधिनीं प्रक-
र्षेण ज्ञापिकाम् । देवीं देवनशीलां द्योतनशीलां वा । श्रियं श्रयणीयां सेना-
रूपामुपह्वये समीपं प्रत्याह्वये । ऐतादृशी देवीः देवी श्रीः मा मां जुषतां
सेवताम् ॥ ३ ॥

पृथ्वीधराचार्यभाष्यम् ।

यस्यास्सेनारूपाया अश्वाः पुरोगामिनस्तामश्वपूर्वा रथा एव मध्ये
यस्यास्तां रथमध्यामागमनकाले गजध्वनीनां ज्ञापयित्रीं हस्तिनादप्रबो-
धिनीं देवीं क्रीडादिलक्षणशीलां श्रियं लक्ष्मीमहमुपह्वये मत्समीपमाग-
च्छेत्याह्वये । आहूता च मया श्रीर्देवीः देवी—वचनव्यत्ययश्छान्दसः मा
मां जुषतां सेवताम् ॥ ३ ॥

मन्त्रकल्पार्णवे ।

श्रीसूक्ते तु तृतीयर्चः श्रीबीजेन समायकम् ।

न्यासं कृत्वा जपेन्नित्यं प्रातः प्रातः सहस्रकम् ॥

माद्वादशाब्दात्सिद्धिः स्यादन्यदुर्गाविधानवत् ।

मन्त्रसिद्धौ भवेद्राजा शत्रुञ्जित्वा लभेच्छ्रियम् ॥ ३ ॥

इति तृतीयग्विवरणम् ।

चतुर्थी ऋक् ।

ॐ ॥ (२) क्वांसोस्मितां हिरण्यप्राकारांमार्द्रां ज्वलन्तीं तप्तां तर्पयन्तीम् ।

पद्मे स्थितां पद्मवर्णां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ ४ ॥

(१) जुषतां मां प्रीत्यास्पदं करोत्वित्यर्थः । जुषी प्रीतिसेवनयोः (२) पूर्वं
हरिणीरूपां गवाश्वादिनिषयां लक्ष्मीं सम्प्राप्येदानीं विष्णुबलभारूपां तां प्रार्थयते
क्वांसोस्मितामिति ।

श्रीसूक्तभाष्यम् ।

श्रीविद्यारण्यभाष्यम् ।

कां वाङ्मनसोरगोचरां दुर्निरूपस्वरूपमित्यर्थः ब्रह्मरूपां वा “को-
द्विते नामप्रजापते” इति श्रुत्यन्तरात्, “क इति ब्रह्मणो नाम” इति पुरा-
णाच्च । सोस्मिताम् आ ईषत् उत्(१) उद्धतं यत् स्मितं हासः तेन सहि-
ताम् । उदन्त्यलोपशब्दान्दसः । (२) हिरण्यप्राकारां हिरण्यस्य प्राकारो वर्णः
प्रकृष्टा आकृतिर्वा यस्यास्ताम् । आर्द्रा(३) क्लिप्ता-क्षीरोदधेरुत्पन्नत्वात् ।
आर्द्रान्तप्रोत्पन्नां रुद्ररूपां वा । रुद्रशब्दोऽत्र मूर्धन्यस्वरादिः—“आर्द्रया
रुद्रः प्रथमान एतो”त्यादौ तथादर्शनात् । अस्य बाहुलकम् । ज्वलन्तीं
प्रकाशमानाम्(४) । तृतां पूर्णकामाम् । अपि च तर्पयन्तीं भक्तान् मनो-
रथैरिति शेषः । पद्मे स्थितां कमले आसीनाम् । (५) पद्मवर्णीं कमलवद-
च्छायच्छविम् । तां प्रसिद्धां श्रियम् । उपह्वये आह्वये ॥ ४ ॥

पृथ्वीधराचार्यभाष्यम् ।

सोस्मितामुत्कृष्टस्मितेन सहिताम् । हिरण्यप्राकारां सुवर्णावरणाम् ।
आर्द्रां शीतलगुणाम् । ज्वलन्तीं ज्योतिःस्वरूपाम् । तृतां भक्तिपूजादिभि-
रिति यावत् । तर्पयन्तीं वरप्रसादानुग्रहविशेषैः स्वभक्तानां वाञ्छा-
पूर्तिकारिणीम् । पद्मवर्णीं कमलवद्भासमानाम् । पद्मे स्थितां पद्माधिष्ठी-
ताम् । कां वाणीं वाक्यरूपां तां श्रियम् । इह मत्समीपं प्रति उपह्वये
आवाहनं करोमीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सूक्तार्थरत्नाकरे अनुष्ठानप्रकरणे ।

मृचं चतुर्थी श्रीसूक्ते प्रजपेदष्टलक्षम् ।

सहस्रं प्रत्यहं जप्त्वा त्रिसाहस्रं भृगीर्दिने ॥

राकायां पञ्चसाहस्रं क्षीराहारो जितेन्द्रियः ।

पलाशसमिधाहोमः पयसा गोघृतेन च ॥

तर्पणाशीतिसाहस्रं होमश्चाष्टसहस्रकः ।

ब्राह्मणाष्टशती पूज्या श्रीवाग्बीजयुतं न्यसेत् ॥

संपत्सारस्वतप्राप्तिर्भविष्यति न संशयः ।

आपञ्चपूरुषं सिद्धौ नात्र कार्या विचारणा ॥ इति ।

श्रीप्रेमिति सपञ्चवन्यासः ॥ ध्यानम् —

- (१) अस्य उत्कृष्टमित्यर्थस्तथ्यक् । (२) हिरण्यवत्प्रकृष्ट आकारो यस्या-
स्ताम् “चतुर्भुजां सुवर्णाभा”मित्युक्तेः । (३) स्नेहेनेति शेष इति वा ।
(४) मणिमुकुटविविचित्रालङ्कारैरिति शेषः । (५) इह पद्मपदं तद्वजःपुष्पोपलब्धम्
“तद्वजःपुष्पवर्णा”मित्युक्त्वात् ।

वरदाभयशुकपुस्तककरकलितां कमलमध्यगां कलये ।
कमलां सस्मितवदनां कनकावर्णस्थितां काञ्चित् ॥ ४ ॥
इति चतुर्थमन्त्रविवरणसंग्रहः ॥

पञ्चमी ऋक् ।

ॐ॥ चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं श्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् ।
तां पद्मिनीं शरणमर्हं प्रपद्ये अलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणे ॥ ५ ॥

श्रीविद्यारण्यभाष्यम् ।

अप्राहंशब्दप्रक्षेपः प्रामादिकः । चन्द्रां चन्द्रवत् प्रकाशमानां प्रभासां प्रकृष्टा भाः कान्तिर्यस्यास्ताम् । भापं चेत्याप् । यशसा कीर्त्या ज्वलन्तीं प्रकाशमानाम् । देवजुष्टां देवैरिन्द्राद्यैस्सेवितां प्रीतां वा (१) उदारां प्रगल्भां वा पद्मिनीं पद्मलतारूपां पद्माकारां वा । ईमिति निपातः अनर्थकः— “मिताक्षरेष्वनर्थकः किमिमीमिति” यास्कवचनात्, ईकारवाच्यां वा तां श्रियं लोके इहलोके शरणं रक्षित्रीं प्रपद्ये प्रपन्नोस्मि । अहमिति शेषः । अतः हे श्रीः मे मम अलक्ष्मीः अश्रीः नश्यतां नाशं प्राप्नोतु । त्वां वृणे शरणत्वेन कुर्वे ॥ ५ ॥ इति प्रथमवर्गः ॥ १ ॥

पृथ्वीधराचार्यभाष्यम् ।

चन्द्रां सन्तोषकारिणीं (२) प्रभासां प्रकर्षण भास्वतोम् । लोके लोकेषु चतुर्दशसु । यशसा ज्वलन्तोमैश्वर्यसम्पदौदायादिप्रयुक्तकीर्त्या प्रकाशमानाम् । अत एव देवजुष्टामिन्द्रादिसेविताम् । उदारां विस्तारां सर्वव्यापिनीमित्यर्थः । पद्मिनीं करधृतकमलामिति (३) यावत् । ईम् ईकारवाच्यां (४) तादृशीं श्रियमर्हं शरणं प्रपद्ये रक्षकी भवेति व्रजामि । मे मम अलक्ष्मीर्यासा नश्यतां नाशं प्राप्नोतु । त्वां लक्ष्मीमर्हं वृणे (५) । मदाश्रितज्यैष्ठ्यानिस्सारणाय त्वां प्रतिवरणं करिष्ये । नाप्राहं शब्दः प्रक्षिप्तः— “सार्वभौमिकशिष्टपाठसम्प्रतिपत्ते” रित्युक्तरीत्याः । दक्षिणात्यपाठे तददर्शनात्प्रक्षिप्त एव ॥

भागधेयभूषणम् ।

श्रीसूक्ते प्रथमे वर्गे प्रजपेत्पञ्चमीमृचम् ।

(१) सर्वदेवोत्कृष्टा वा । (२) प्रभासां प्रकृष्टा भा येषां तेषां मध्ये यशसा ज्वलन्तीमित्यर्थः इति वा । (३) करकमलयुतेत्याशुक्तेः । (४) अस्या ज्ञी ई तां विष्णुपत्नीमित्यर्थः इति वा । (५) वृणे सम्यक् भजामि वृष् संभक्तौ इति वातोः । अतः मेऽलक्ष्मीर्नश्यतामिति वार्थः ।

मायाबोजेन विन्यस्य भक्तितो भुवनेश्वरीम् ॥
 अक्षीणभासां चन्द्राख्यां ज्वलन्तीं यशसा श्रियम् ।
 देवैर्जुष्टामुदारां च पद्मिनीमीं भजास्यहम् ॥
 त्वां वृणे त्वत्प्रसादेन ममालक्ष्मीविनश्यतु ।
 प्रत्यहं त्वेकसाहस्रं गोष्ठस्थः प्रजपेदहम् ॥
 मङ्गलदीपं प्रज्वाल्य गोघृतेन जितेन्द्रियः ।
 प्रत्यक्षरत्रिसाहस्रजपान्मुच्येत सङ्कटैः ॥
 मण्डलैश्च त्रिभिः पूर्णैर्दीर्घ्यान्मुच्यते ध्रुवम् ।
 दीक्षितश्च तिलैर्हुत्वा विरजामङ्गदेवताम् ॥
 ग्रामिक्षाशी धनं प्राप्य भूमिस्थं राजवन्दितः ।
 संग्रामे विजयं प्राप्य चान्द्रीं गतिमवाप्नुयात् ॥
 बहस्तु प्रजपेत्सौरीं दक्षिणोत्तरमार्गनाम् ।
 तिलैः श्वेतैस्सहाज्येन जुहुयात्पावके स्वके ॥
 जपाद्दर्शांशं सन्तर्प्य गन्धकपूर्वारिभिः ।
 होमं कृत्वा दशांशं च पूजयेच्च सुवासिनीः ।
 कमलरर्चयेद्देवीं गोम्यो घासं प्रदापयेत् ।
 एतत्पुण्यप्रभावेण दरिद्रोऽपि धनी भवेत् ॥
 ह्रीमित्यादिषडङ्गन्यासः ॥ ध्यानम्—

आकाशपद्माकरचन्द्रबिम्बप्लवोल्लसन्तीं परिपूर्णकान्तिम् ।
 पद्मस्थितां पद्मकरां प्रपद्ये लक्ष्मीमलक्ष्मीविनिवृत्तयेऽहम् ॥ इति ॥५॥

अथ द्वितीयवर्गः ।
 षष्ठी ऋक् ।

आदित्यवर्णे (१) तपसोधिजातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः ।
 तस्य फलानि तपसा नुदन्तु प्रायान्तरायाश्च बाह्या अलक्ष्मीः ॥६॥

श्रीविद्यारण्यभाष्यम् ।
 वृक्षोऽथेत्यथपदमपि बाहुलकात् । आदित्यवर्णे आदित्यस्य सूर्यस्य

(१) तपसा उ इति च्छेदः । उशब्द एवार्थः तपसैव चान्द्रायणादिनैव
 “तपश्चान्द्रायणादौ स्यादमे लोकान्तरेऽपि चेति” विश्वः । अथ मङ्गलरूपो बिल्वः
 बिल्वनामकवृक्षः वनस्पतिः सन् तव अधि सकाशाज्जातः “कात्यायन्याः शमी
 जाता बिल्वो लक्ष्म्याः करोऽभवदि”ति वामनपुराणात् । करः अंशः “बलिहस्ताशवः
 करा” इति कोषात् ।

वर्णं इव वर्णो यस्यास्तस्यास्सम्बोधनं हे श्रीः तव तपसः नियमाद्धेतोः वनस्पतिः “अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः” इति मानवात् । बिल्वः बिल्वनामकः । वृक्षः द्रुमः । अधिजातः प्रादुर्भूतः । त्वत्करादिति शेषः । “बिल्वो लक्ष्म्याः करोऽभवदि”ति वामनपुराणे कात्यायनवचनात् । अथ अनन्तरं तस्य बिल्वस्य फलानि प्रकशलाद्भुक्तानि (१) तपसा त्वदनु-प्रहेणेत्यर्थः । अन्तरा अन्तरिन्द्रियसम्बन्धिनीः माया अज्ञानं तत्कार्याणि च । बाह्याः बहिरिन्द्रियसम्बन्धिभ्यः यास्ताः अलक्ष्मीः अश्रियः नुदन्तु अपनुदन्तु निवारयत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

पृथ्वीधराचार्यभाष्यम् ।

अथेत्यनन्तरार्थः । हे आदित्यवर्णं सूर्यसमानकान्ते तपसः तपश्चर्यार्थं वनस्पतिः यो बिल्ववृक्षः तव निवासयोग्यः अधिजातः उत्पन्नः, “बिल्वोऽ-व्यां महालक्ष्मीरूपास्ते बिल्वनायकमि”ति भार्गवपुराणात् । तस्य त्व-त्करजातस्य बिल्ववृक्षस्य “तनुमध्या स्वद्वस्तोत्थं बिल्वद्रुं समुपाश्रिते”ति भार्गवतन्त्रोक्तेश्च । प्रसूनादीनि फलानि मा मां प्रति अन्तराः अन्तर्गताः अलक्ष्मीः या बाह्याश्च अलक्ष्मीः ताः तव तपसा करणेन मदाश्रितान्तर्गत-बाह्यालक्ष्मीरूपदुर्गतीस्सर्वा नुदन्त्वित्याशयः ॥ ६ ॥

सारस्वतसिद्धौ ।

आदित्यवर्णं तरुणार्कवदरुणवर्णं । “अरुणं कर्णतरङ्गिताक्षमि”ति बालारूपमत्र सूचितं भवति । वनस्पतिबिल्वो वृक्षः तव तपसोऽधिजातः । नीवातटिनीतटे बिल्वारण्यं त्वत्तपसे जातमिति भावः ।

तनुमध्या पुरा बाला नीवातटमुपाश्रिता ।

बिल्वारण्ये तपश्चक्रे लक्ष्मीलोकहितार्थिनी ॥

इति कालिकापुराणवचनात् । तस्य बिल्वस्य फलानि त्वत्तपसा सशक्तिकानि मा मयि स्थिताः अन्तरा हृदताज्ञानपापादिरूपिण्यः बाह्याः दारिद्र्यादिरूपिण्यः याः दुर्गतयः ताः अलक्ष्मीः नुदन्तु निरासयन्तु ।

बिल्वनाथप्रियायास्तु नारायण्यास्तपोबलात् ।

बिल्वारण्यं फलत्यद्य लोकालक्ष्मीनिवृत्तये ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनात् । तत्रत्यबिल्वफलस्नानाशनादिकमल-क्ष्मीपरिहारकं भवत्विति भावः ॥ ६ ॥

सौभाग्यसञ्जीवने ।

द्वितीयवर्गे प्रथमामृचं जपेत्प्रीणाति बाला तरुणारुणश्रीः ।

(१) तपसा स्वकृतचान्द्रायणादिनेव मायान्तरायाः अन्तराः मायाः अविद्याः आदिताग्नेराकृतिगणत्वात्साधु । अन्यस्त्वष्टम् ।

यस्यास्तेपोयोगबलेन बिल्वफलाभ्यलक्ष्मीं शमयन्ति नृणां ॥
 तनुमध्यां महालक्ष्मीं बालां त्रिपुरसुन्दरीम् ।
 त्रिविल्वपत्रैस्संपूज्य सहस्रं प्रजपेद्भवम् ॥
 त्रिष्टुप्शिवाक्षरा यस्माच्छिवलक्षणं चरेत् ।
 बिल्वस्य हविषा होम आज्यहोमश्च शस्यते ॥
 ऐश्वर्यैणाचर्येहेवीं बिल्वपत्रैर्हरिद्रया ।
 रुद्रलक्षणप्रदीपैश्च नीराजनविधिं चरेत् ॥
 पक्वबिल्वफलाहारस्सततं नियतव्रतः ।
 शान्तिं कृत्वा विधानेन जगदस्वाप्रसादतः ॥

मलक्ष्मीं परिभूयाथ महालक्ष्मीं स्थिरां लभेत् ॥ इति ।
 पैङ्ग्रीसोः पैङ्गीर्भी इति बीजषट्केन अनु लोमविलोमपरिवर्तितेन
 षट्त्रिंशन्ध्यासाः । ध्यानम्—
 उद्यदीदित्यसङ्काशां बिल्वकानममध्यगाम् ।
 तनुमध्यां श्रियं ध्यायेदलक्ष्मीपरिहारिणीम् ॥ इति ।
 अस्य मन्त्रस्य विधिवदेकादशलक्षजपात् सारस्वतसिद्धिः । चतुश्च-
 त्वारिशल्लक्षजपान्महदैश्वर्यमोगभाग्याभिवृद्धिः । तावत्परायणमात्रेणापि
 सभक्तिकेन तदुचितफलसिद्धिरिति तत्त्वम् । पञ्चदशान्यां षष्ठो हकारः
 षष्ठीमिमांशुचं लक्षयति । षष्ठ्याः गायत्र्याः प्रणवार्थाभिव्यक्तत्वेन
 हार्दाक्षाननिवृत्तिद्वारा मोक्षदायकत्वं च सिद्धमिति फलितम् ॥ ६ ॥

स्कान्दे सनत्कुमारसंहितायां बिल्वमाहात्म्ये ।

शिवलिङ्गार्चनोद्योगी जगद्रक्षणदीक्षितः ।
 महाविष्णुस्तपश्चक्रे तस्यैव सहचारिणी ॥
 महालक्ष्मीस्तपस्तेपे भर्तृसेवापरायणा ।
 तदा बिल्वतरुर्जातो लक्ष्मीदक्षिणहस्ततः ॥
 तत्पत्रैरर्चयामास महाविष्णुश्च शङ्करम् ।
 बिल्वपत्रार्चितस्तुष्टो महादेवो दयानिधिः ॥
 सर्वदेवोत्तमत्वं च सर्वस्वातन्त्र्यमेव च ।
 प्रददौ सर्वपूज्यत्वं सर्वसिद्धिं च विष्णवे ॥
 श्रीवृक्ष इति विख्यातो बिल्वद्रुदेवपूजितः ।
 त्रिगुणैस्त्रिदलैः पत्रैस्त्रिमूर्तिप्रोतिदायकः ॥
 त्रयीमयोऽयं विख्यातो नीतो देवैश्च नन्दनम् ।
 कैलासेऽपि च वैकुण्ठेऽश्वेतश्रीषु सुरालये ॥
 मन्दरादिषु पुण्येषु क्षेत्रेषु सकलेष्वपि ।

पूज्यन्ते बिल्वतरवः श्रीवृक्षा इति नारदः ॥
 फलानि श्रीतपोयोगाद्यस्यालक्ष्मीनिरासने ।
 लक्ष्मीप्राप्तौ पटीयांसि स्नेह्यन्ते पुण्यशालिभिः ॥
 ज्ञानप्रदमिमं वृक्षं दारिद्र्यपरिहारकम् ।
 श्रीप्रियं योऽर्चयेद्विल्वं स नरो भाग्यवान् भवेत् ॥
 श्रीयन्त्रं बिल्वपत्रैस्तु शिवलिङ्गमथापि वा ।
 योऽर्चयेदन्वहं भक्त्या पुरुषार्थान्समश्नुते ॥ इत्यादि ॥
 कालिदासकृतदेवीस्तोत्रे च बिल्वार्चनप्रशस्त्यमुक्तम्—
 चण्डि त्वच्चरणाम्बुजार्चनविधौ बिल्वीदलोल्लुण्ठना-
 त्प्रुथ्यत्कारटककोटिभिः परिचयं येषां न जग्मुः कराः ।
 ते दण्डाङ्कुशचक्रपापकुलिशश्रेणीशतैरञ्जिता
 जायन्ते पृथिवीभुजः कथमिवाम्भोजप्रभैः पाणिभिः ॥ इति ॥ ६ ॥
 इति षष्ठी ऋग्विवृता ॥

सप्तमी ऋक् ।

ॐ ॥ उपतु मां देवसखः कीर्तिश्च मणिना सह ।
 प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन्कीर्तिमृद्धिं ददातु मे ॥ ७ ॥

श्रीविद्यारण्यभाष्यम् ।

हे श्रीः देवसखः (१) देवो महादेवस्तस्य सखा कुबेरः कीर्तिः कीर्त्य-
 भिमानीनी तदाख्या दक्षकन्या देवता मणिना चिन्तामणिना मणिभद्रेण
 कोशाभ्यक्षेण (२) वा सह सहितः सहस्रमस्मिन् राष्ट्रे जनपदे प्रादुर्भूतः
 उत्पन्नः अस्मि मासम् । स देवसखस्तत्सम्बन्धिसङ्गत्या कीर्तिं यशः कोशं
 वा ऋद्धिं सर्वभोग्यसमृद्धिं मे मह्यं ददातु यच्छतु ॥ ७ ॥

पृथ्वीधरभाष्यम् ।

देवसखः कुबेरः कीर्तिः यशश्च मणिना चिन्तामणिना सह मामुपैतु
 मां प्राप्नोतु । अस्मिन् राष्ट्रे मर्त्यलोके प्रादुर्भूतोऽस्मि जातः । त्वयान्वेषणी-
 यस्त्वत्कटाक्षलक्ष्य इति यावत् । स देवो मे मह्यं कीर्तिं दिगन्तविश्रान्त
 यशः ऋद्धिमष्टैश्वर्यसमृद्धिं च ददातु प्रयच्छतु ॥ ७ ॥

आण्डवल्ली ।

हे श्रीः त्वदुपासकोऽहं यस्मादस्मिन् राष्ट्रे मर्त्यलोके प्रादुर्भूतो जातो-
 ऽस्मि तस्मादहं मानवजन्मसाधारणानुपपत्तिसहमानस्त्वां प्रार्थये ।
 द्वितीयत्वान्ममत्वदाक्षितौ मामुद्धतुं देवसखः कुबेरः 'भवाय देवाय नमः'

(१) देवानां सखा कीर्तिरिति वा । (२) कुबेरस्तु तत्कोशशालावासिनी देवता ।

इत्यादौ देवशब्दा महादेवे रूढः । तस्य सखा देवसखः—राजाहस्सखि-
म्यष्ट् । “कुबेरस्यम्बकसख” इत्यभिधानम् ।

कुबेरस्तपसा पूर्वं तोषयामास शङ्करम् ।

शिवार्थं तु महालक्ष्मीः कुबेरस्य वशे स्थिता ॥

तस्माल्लक्ष्मीप्रदानाय कुबेरोऽधिकृतोऽभवत् ।

तस्माद्धि भक्तवार्त्तसत्यं श्रीदेव्या प्रकटीकृतम् ॥

अनुगृह्णाति यं यं श्रीस्तं कुबेरोऽनुधावति ।

इति ईशानसंहितावचनात् । कार्तिर्यशोभिमानिनी देवता—

कीर्तिर्मतिर्धृतिः पुष्टिस्समृद्धिस्तुष्टिरेव च ।

धृतिः स्मृतिर्षलं मेधा श्रद्धारोग्यजयादिकाः ॥

देवताशक्तयः सर्वास्तत्तद्देवांशगा नृप ।

महालक्ष्मीमुपासन्ते तस्याः किङ्कर्य एव ताः ॥

इति भार्गवसंहितावचनात् । कीर्तिर्लक्ष्मीप्रेष्या मणिना चिन्ताम-
णिना सह—

कामधेनुः कल्पवृक्षरसुधा चिन्तामणिस्तथा ।

ऐरावतोच्चैःश्रवसावप्सरःकौस्तुभेन्दवः ॥

महालक्ष्म्यंशगाः सर्वे क्षीरसागरसम्भवाः ।

श्रियमेवोपजीवन्ति तेषां देवाश्च देवताः ॥

इति सौरसंहितावचनात् । मामुपनु, कीर्तिमृद्धिश्च मे ददातु मत्स-
मीपमागत्य त्वदाज्ञया ते मद्विष्टं साधयन्त्विति भावः ॥ ७ ॥

श्रीरत्नकोशे ।

अनुष्टुभच श्रीसूक्ते सप्तमीं प्रजपेद्बुधः ।

द्वात्रिंशलक्षपर्याप्तो सिद्धिं प्राप्नोति नान्यथा ॥

कुबेराद्यास्तस्य देवाः प्रत्यक्षाः स्युर्न संशयः ।

चिन्तामण्यादिरत्नानि नवापि निधयस्तथा ॥

वशे तस्य भविष्यन्ति सिद्धमन्त्रस्य योगिनः ।

भूतप्रेतपिशाचादिग्रहपीडानिवारणम् ॥

प्रयतः प्रजपेन्मन्त्रं रात्रिकाले विशेषतः ।

दूर्वाभिर्विलपत्रैश्च सकुशैश्च कुशेशयैः ॥

सहरिद्राक्षतयवैस्तण्डुलैश्च समौकितकैः ।

कुङ्कुमैरर्चयेद्देवां प्रसूनैश्च विशेषतः ॥

केतकीकुन्दमन्दारैस्तुलसीदमनादिभिः ।

लक्ष्मीनाम्नां सहस्रेण श्रीबीजसहितैश्च ॥

श्रीयन्त्रं पूजयेन्नित्यं नित्यकर्माविरोधतः ।

प्रजपेत्तल्यगायत्रीं पुरश्चरणदीक्षितः ॥

सपाशाङ्कुषमायां च सद्वाकर्षणपल्लवम् ।

स्वाहान्तं च नमोन्तं च श्रीमन्त्रमृचि योजयेत् ॥

सप्रवालाक्षमालाकस्त्रिसन्ध्यं नियतो जपेत् ।

धूपयेद्यक्षधूपैश्च घृतदोषैश्च भासयेत् ॥

द्राक्षाफलं च खजूरं रम्भाक्षीरेक्षुसंयुतम् ।

मध्वाज्यदाडिमोचूतनारिकेलान्समर्पयेत् ॥

सुवासिनीस्समभ्यर्च्य स्तुत्वाऽन्यैस्तोत्रपाठकैः ।

हुत्वाऽपामार्गसमिधो घृताहुतिपुरस्सराः ॥

कट्वम्ललवणादीनि त्यक्त्वा नियतभुग्मती ।

सार्धद्विवत्सरे सिद्धिं प्राप्नुयाज्जात्र संशयः ॥ इति ।

आर्होर्कोपेर्श्रीर्होर्आर्होर्को इतिबीजनवकं प्रतिन्यासं योजयेत् । अस्य मन्त्रस्य कुबेर ऋषिः मणिमालिनी लक्ष्मीदेवता अनुष्टुप्छन्दः । श्रील्लङ्की बीजानि ॥ ध्यानम्—

राजराजेश्वरीं लक्ष्मीं वरदां मणिमालिनीम् ।

देवीं देवप्रियां कीर्तिं वन्दे काम्यार्थसिद्धये ॥ ७ ॥

इति सप्तमविंवृत्तिः ।

अष्टमी ऋक् ।

ॐ ॥ क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् ।

अभूतिमसंमृद्धिं च सर्वां निर्णुद मे गृहात् ॥ ८ ॥

श्रीविचारण्यभाष्यम् ।

क्षुत्पिपासामलामशनायातृष्णामलिनात्मिकां ज्येष्ठां श्रियः प्रागुत्पन्ना-
मित्यर्थः । अलक्ष्मीमश्रियमहं नाशयामि नाशं प्रापयामि । हे श्रीः त्वम-
भूतिमसंपत्तिं तथा सर्वांसमृद्धिमपि मनभिवृद्धिं मे मम गृहात् गेहात्
निर्णुद निष्कासय ॥ ८ ॥

पृथ्वीधरभाष्यम् ।

हे अग्ने क्षुत्पिपासामलां क्षुत्तृड्भ्यां मलिनां कुशाङ्गीं ज्येष्ठां श्रियः
अग्रजां—क्षीरोदमथनसमये अलक्ष्म्याः पूर्वमुत्पन्नतया ज्येष्ठतामाहुः ।
एतादृशीमलक्ष्मीमश्रियमहं नाशयामि । हे महालक्ष्मि त्वमेवं कुरु ।
अभूतिमनैश्वर्यं सर्वांसमृद्धिं सकलभोग्यवृद्धिरादित्यं च मे गृहात्
मम गेहात् निर्णुद उच्चाटय निरासयेत्यर्थः ॥ ८ ॥

लक्ष्मीयामले ।

प्रजपेद्विधिनं नित्यं श्रीसूक्ते चर्चमष्टमोम् ।
 प्रत्यक्षरसहस्रं च गायत्रीमपि तावतीम् ॥
 श्रीगायत्रीदशांशं तु लक्ष्मीमन्त्रं शतांशकम् ।
 अनिष्टपरिहारार्थं मन्त्रोऽयं परिकीर्तितः ॥
 दौर्भाग्यं शमयेदेव दुर्लिपिं परिमार्जयेत् ।
 वीरासनसमासीनः अग्निहोत्रपुरस्थितः ॥
 फलाशी प्रजपेन्मन्त्रं भक्त्या रुद्राक्षमालया ।
 तिलहोमं प्रकुर्वीत विरजामपि हावयेत् ॥
 घृतेन जुहुयाल्लक्ष्मीं दौर्भाग्यं तस्य नश्यति ।
 सौभाग्यं जायते तस्य नात्र कार्या विचारणा ॥

रंहोश्रीहोत्रं इति बीजपञ्चकेन समन्त्राङ्गन्यासः ॥ ध्यानम्—
 अज्ञानपातकतमस्ततितीव्रशिमं दौर्भाग्यभूधरविदारणवज्रमीडे ।
 रोगातिघोरफणिमर्दनपक्षिराजं लक्ष्मीपदद्वयमनर्थहरं सुखार्थी ॥
 खड्गं सवातचक्रञ्च कमलं वरमेव च ।
 करैश्चतुर्भिर्विभ्राणां ध्यायेन्चन्दाननां श्रियम् ॥
 इत्यष्टमग्निवरणसङ्ग्रहः ॥ ८ ॥

नवमी ऋक् ।

ॐ ॥ गन्धद्वारां दुराधर्षा नित्यपुष्टां करोषिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम् ॥ ९ ॥

श्रीविद्यारण्यभाष्यम् ।

गन्धः प्राणप्राप्तो गुणः द्वारं लक्षणं यस्यास्तां (१) दुराधर्षा केनापि
 धर्षितुमशक्यां नित्यपुष्टां नित्यं सदा सस्यादिभिः पुष्टां समृद्धां करोषिणीं
 करोषः शुष्कगोमयादिस्तद्वतीं गवाश्वादिबहुपशुसमृद्धामिति यावत् ।
 सर्वभूतानां सकलप्राणिनामिध्वरीमधिष्ठात्रीमाधारभूतां वा तां भूरूपां
 श्रियमिह उपह्वये उपाह्वये ॥ ९ ॥

पृथ्वीधरभाष्यम् ।

हे अग्ने गन्धद्वारां गन्धवतीं पृथ्वीरूपां दुराधर्षां दुस्सहां केनापि
 धर्षितुमशक्यामित्यर्थः । नित्यपुष्टां नित्यं सस्यादिभिः पोषणशीलां करो-
 षिणीं शुष्कगोमयवतीम्, अनेन पृथिव्या असंख्यातपशुमत्स्यं व्यज्यते, सर्व-

(१) आमोदं प्रविष्टां सुगन्धिप्रियामिति यावत् ।

भूतानां समस्तप्राणिनामीश्वरीं नियामिकां (१) प्रभुरूपां तां श्रियं लक्ष्मी-
मिह अस्मिन् देशे अहमुपह्वये मत्समीपं प्रत्यागच्छेत्याह्वानं करोमोत्थयः॥
“विष्णुपत्नीं महादेवी”मिति भूसूक्ते । ॥ ७३ ॥

श्रीभूर्नीला रमा दुर्गा सीता सत्या च भामिनो ।

रुक्मिणी तुलसी राधास्सर्वा लक्ष्म्यंशसम्भवाः ॥

इति श्रीरहस्ये ॥ ६ ॥

वैखानसविद्यायाम् ।

ऋचमानुष्टुभीं गन्धद्वारामिति जपेच्छ्रियः ।

षष्ठ्युत्तरशतानां तु सहस्राणां च संख्यया ॥

पद्माक्षमालया पद्मासनस्थस्सह पार्थिवम् ।

बोजं विन्यस्य मन्त्रेण श्रीवाजेन च तज्जपेत् ॥

केसरोचन्द्रकस्तूरीश्रीखण्डाद्यैर्मनोहरैः ।

गन्धद्रव्यैस्समस्यन्त्यं स्थण्डिले श्रियमर्चयेत् ॥

गोवृन्दानुगतां ध्यात्वा सुरभिं सस्यमालिनीम् ।

पृथुलां प्राणिनामीशां दुर्धर्षां श्रियमर्चयेत् ॥

कृषिफलप्रदः धनधान्यपशुसमृद्धिकरः पुण्यगन्धप्रदः महत्वापादकः

प्रभुत्वसाधकश्च मन्त्रोऽयम् ॥ ६ ॥

इति नवमग्विवरणसङ्ग्रहः ॥

दशमी ऋक् ।

ॐ ॥ मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीमहि ।

पशूनां रूपमन्नस्य मयि श्रीः श्रयतां यशः ॥ १० ॥

श्रीविद्यारण्यभाष्यम् ।

हे श्रीः मनसः कामं मनोरथमाकूतिं सङ्कल्पं वाचः वागिन्द्रियस्य सत्यं
याथावत् पशूनां गोमहिष्यादीनां (२) रूपं क्षीरादि अन्नस्य अदनीयस्य
यवप्राद्यादेः रूपं भक्ष्यादिवतुविधमशीमहि लभेमहि । श्रीः संपत् यशः
कीर्तिश्च मयि त्वदुपासके श्रयताम् आश्रयताम् ॥ १० ॥

इति द्वितीयवर्गः ॥ २ ॥

पृथ्वीधरभाष्यम् ।

मम मनसः कामं भूमिमनोरथमाकूतिं सन्तोषं श्रीचस्तत्त्वं वचसां यथा-

(१) निमहातुप्रहसमर्यामिति यावत् । (२) रूपं सौन्दर्यं बोधयन्न प्राणं
“रूपं स्वभावे शुक्लादौ सौन्दर्यं” इति नानापर्ययमल्लियायम् ।

र्थतां पशूनां रूपं गजाश्वगोमहिष्यादप्राचुर्यमत्रस्य रूपं भक्ष्यभोग्यादिकं
यशः कीर्तिञ्च यस्यास्सकाशात् वयमशीमहि लभेमहि । तादृशी श्रीलक्ष्मीः
मयि श्रयतां सन्निवृत्ताम् ॥ १० ॥

मन्त्रकल्पार्णवे ।

मनसः काममित्याद्यां श्रीसूक्ते दशमीमृचम् ।

मनोवाङ्मनियतो नित्यमष्टलक्षजपं चरेत् ॥

वाक्सिद्धिर्भोगसिद्धिश्च भोग्यलाभो भवेदध्रुवम् ॥

ॐ मैलं श्रीमिति सपञ्चवं न्यासः ॥ ध्यानम्—

तां ध्यायेत्सत्यसङ्कल्पां लक्ष्मीं क्षीरोदनप्रियाम् ।

ख्यातां सर्वेषु भूतेषु तत्तज्ज्ञानबलक्रियाम् ॥

इति दशमी ऋग्विवृता ॥ १० ॥

एकादशी ऋक् ।

ॐ ॥ कर्दमेन प्रजाभूता मयि संभव कर्दम ।

श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥ ११ ॥

श्रीविचारण्यभाष्यम् ।

कर्दमेन कर्दमाख्यपुत्रेण प्रजाभूता प्रकृष्टं प्रजा अपत्यं यस्याः सा सपु-
त्रेत्यर्थः । “प्राजापत्यमिति” यास्कवचनात् । भूता अभवत् । अतः हे
कर्दम श्रीपुत्र त्वं मयि मदीयगृहे सम्भव संवस । पद्ममालिनीं कमलमा-
लाधारिणीं मातरं तव जननीं श्रियं लक्ष्मीं मे मम कुले वंशे वासय निवासय ॥

पृथ्वीधरभाष्यम् ।

हे कर्दम श्रीपुत्र मयि सम्भव मयि प्रसादं कुरु । यतः श्रीः त्वया
कर्दमेन प्रजाभूता(१) पुत्रवती जाता । तस्मान्मातरं तव जननीं पद्मिनीं
पद्मरचितमालिकां श्रियं लक्ष्मीम् मम कुले वंशे वासय प्रतिष्ठापय । त्व-
त्परा सती वासं करोत्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

मन्त्रकल्पार्णवे ।

कर्दमेनेत्यादिकां तु श्रीसूक्तेकादशीमृचम् ।

गावं सवत्सां संपूज्य जपेदक्षरलक्षकम् ॥

श्रीवमिति न्यासः ॥ ध्यानं—

सवत्सा गौरिव प्रीता कर्दमेन तथेन्द्रा ।

(१) प्रजा अस्या अस्तीति प्रजा अर्शआदित्वाच् । या श्रीरिति शेषः । कर्द-
मेन प्रजा भवति भूता जाता अयं कर्दमः श्रीपुत्रः । अन्यरूपम् ।

कल्याणी मदगृहे नित्यं निवसेत्पद्ममालिनी ॥

मन्त्रसिद्धौ तु चिराविच्छिन्नवंशपरम्पराभिवृद्धिरखण्डितैश्वर्यलाभश्च
भवति । सन्तानसौभाग्यप्रदोयं मन्त्रः । पञ्चाक्षमालया गोष्ठे प्रजपेत् । वा-
लेभ्यः पयो दद्याद्बालिकाभ्यश्च प्रत्यहं सुवासिनोमर्चयेत्सपुत्रामिति ॥ ११ ॥

इत्येकादशो ऋग्विवृता ॥

द्वादशी ऋक् ।

ॐ ॥ आपः सृजन्तु स्निग्धानि चिक्लीत वंस मे गृहे ।

नि च देवीं मातरं श्रियं वासय मे कुले(१) ॥ १२ ॥

श्रीविद्यारण्यभाष्यम् ।

आपः अवभिमानिन्यो देवताः स्निग्धानि स्नेहयुक्तानि कार्याणि सृ-
जन्तु उत्पादयन्तु । अपां स्नेहगुणवत्त्वादिति भावः । हे चिक्लीत चिक्ली-
ताख्य श्रीपुत्र मे मम गृहे गेहे निवस च वासं कुरु । अपि च तां देवीं
मातरं श्रियं मे मम कुले निवासय संवासय ॥ १२ ॥

सूक्तार्थसङ्ग्रहे ।

यदग्रे आप पवासन्नद्भ्यस्सर्वमभूज्जगत् ।

नारास्ता अयनं यस्य स हि नारायणः परः ॥

सृते नरांश्च या आपस्ता यदस्यायनं हरेः ।

तस्य स्वाभाविकी शक्तिर्देवी नारायणी स्मृता ॥

अद्भ्यो हि पृथिवी जाता अग्निरप्यभवत्तथा ।

वायुरर्को ह्यपां वत्सश्चन्द्रमास्सर्वमप्यथ ॥

जीवं जीवरसं दिव्यममृतं जलमुच्यते ।

जायते लीयते यत्र जगत्तज्जलमीरितम् ॥

तज्जलासिचशान्तात्मा चिरं जलमुपासते ।

तस्मात्सर्वनिदानानामपां ऋष्ट्वमुच्यते ॥

असु प्रतिष्ठितः स्नेहस्तेनैव परमाणवः ।

जगद्भावाय सम्बद्धास्तद्धानौ स्याज्जगत्प्लवः ॥

(१) स्निग्धा स्निग्धायाः लक्ष्म्याः सुपां सुलुगिति पञ्चम्या लुक्, तस्याः सका-
शात् हे चिक्लीत अयमपि लक्ष्मीपुत्रः सृजन्तुपति सृज विसर्गो किम् आपः प्राप्तवान् तु
परन्तु लक्ष्मीपुत्र त्वं मे गृहे निवस वासं कुरु चेत्यपरम् । देवीं क्रीडागुणविशिष्टां
मातरं जगन्मातरमेतादृशीं श्रियं मे कुले निवासय । “व्यवहितारचे”ति नीत्युपसर्ग-
स्योभयत्र व्यवहितत्वम् इत्यर्थो वा ।

तस्मादुपासको देवीं प्रार्थयेदस्वरूपिणीम् ।
 भोग्यद्रव्याणि सर्वाणि मम स्निग्धानि मातृका ॥
 सृजतु श्रोत्रपां देवी भोगभावाय भामिनी ।
 श्रीदेव्यास्तनयो ब्रह्मे चिह्नोतो नाम मन्मथः ॥

अबन्धविकृतौ चित्ते जातः कामो हि चित्तजः ।

अयमेव हि संसारहेतुः सर्वार्थसाधकः ॥

जगत्कामहितं सर्वं येन द्वैतफलोद्भूतः ।

यश्चाकामहतो देही श्रोत्रियो ब्रह्मणि स्थितः ॥

ब्रह्म सम्पत्स्यते तस्य कर्तव्यं न हि विद्यते ॥

लक्ष्म्यास्त्रिवर्गरूपायाः प्राप्तिः कामनिबन्धना ॥

तस्माच्चिह्नोतनामानं लक्ष्मीपुत्रं हि दुर्जयम् ।

कामदेवं समाराध्य यत्नतः प्राप्नुयाच्छ्रियम् ॥

लक्ष्मीः प्रयत्नसाध्या हि यत्नः कामसमुद्भवः ।

तस्य धर्माविरुद्धस्य विभूतित्वं हरेद्यतः ॥

चिह्नोत श्रीसुत स्वामिश्चिरं निवस मदगृहे ।

मत्कुले सुचिरं तिष्ठ मन्विचे सन्निधिं कुरु ॥

त्वदागमनमात्रेण त्वन्माता त्वामनुव्रजेत् ।

त्वयि प्रीतिपरा सा हि तवच्छन्दोनुवर्तिनी ॥

श्रीदेवीं तां मम गृहे चिरं वासय मातरम् ।

नमोऽस्तु तुभ्यं चिह्नोत श्रीदेव्यै च नमो जमः ॥

एतत्तात्पर्यकां सूक्ते प्रजपेद्द्वादशीमृचम् ।

चन्द्रमा ऋषिरेतस्य देवता त्वमृतेश्वरी ॥

चिह्नोतमाताश्रीदृच्छन्दोनुष्टुब्धबीजमुच्यते ।

चतुःषष्टिसहस्राणि प्रजपेन्मन्त्रसिद्धये ॥

नद्यास्समुद्रगामिन्यास्तोरे बिल्वतरोस्तटे ।

जलकुम्भं समभ्यर्च्य चेष्टि चाभीष्टकां वरेत् ॥

यच्च यालुषशाखायामुक्तमारुणकेतुके ।

तेन तन्त्रेण सहितं स्वशास्त्रोक्तविधिं चरेत् ॥

प्रपादानं प्रकुर्वीत दद्यात्पानीयमेव च ॥

सुवासिनीभ्यो विप्रेभ्यस्तदपत्येभ्य एव च ॥

भूताभ्यामनतो देवी तुभ्यति श्रीहर्षिप्रिया ।

तस्याभं भोग्यजातं च तदिच्छासमकालिकम् ॥

हितं मृष्टं समृद्धं च शुद्धं यावदपेक्षितम् ।

तत्कुटुम्बस्य पर्याप्तं तदाश्रितजनस्य च ॥
तदावासे तत्कुले च महालक्ष्मीः स्थिरा भवेत् ॥ इति ॥ १२ ॥
इति द्वादशी ऋगन्याख्याता ॥

अयोदशी ऋक् ।

ॐ ॥ आर्द्रा पुष्करिणीं पुष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् ।
चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आर्वह (१) ॥ १३ ॥
श्रीविद्यारण्यभाष्यम् ।

आर्द्रामिति । आर्द्रा(२) आर्द्रगन्धां पुष्करिणीं(३) अभिषेकोद्युक्तदि-
ग्गजशुण्डायां पुष्करशब्दो गजशुण्डाग्रवाचकः पञ्चवर्ती वा पञ्चलतारुपां
वा पुष्टिं पुष्ट्यभिमानिनीं पुष्टिरूपां वा-“पुष्टिरूपेण संस्थितेति” मार्कण्डे-
यवचनात् । पिङ्गलां पिङ्गलवर्णां । पद्ममालिनोमित्यादि सिद्धमन्यत् ॥ १३ ॥
मतान्तरे मन्त्रपाठो भिद्यते न च उत्तरगित्येवावगम्यते ॥

चतुर्दशी ऋक् ।

ॐ ॥ आर्द्रा पुष्करिणीं पुष्टिं सुवर्णां हेममालिनीम् ।
सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आर्वह ॥ १४ ॥
श्रीविद्यारण्यभाष्यम् ।

आर्द्रा पूर्वोक्तां पुष्करिणीं यष्टिकरां वेङ्गहस्तामित्यर्थः । टिलोपशुद्धा-
न्दसः । तद्वर्ती दण्डकारिणीं दण्डकरां वा । यष्टिं दण्डरूपां-“धर्मदण्ड-
स्वरूपिणी”मिति ब्राह्मणेकेः । सुवर्णां शोभनवर्णां रुक्मरूपिणीं रुक्मिणीं
रुक्मदेवतां वा हेममालिनीं हेमविकृतशृङ्खलादिमालावतीं (४) सूर्यां सूर्य-
वत्प्रकाशमानां तद्रूपां वा । सिद्धमन्यत् ॥ १४ ॥

पृथ्वीधरभाष्यम् ।

अयोदशी ऋक् ॥ हे जातवेदः संस्कृताग्ने आर्द्रा शीतलगुणां पुष्क-
रिणीं गजशुण्डाग्रवर्तीं वा पुष्टिं पोषणकरीं सुवर्णां शोभनकान्तिं हेम-

(१) हे जातवेदः चन्द्रां चन्द्रदेवत्यां हिरण्मयीं रौप्यरूपां-“स्याकोषश्च हिर-
ण्यञ्च हेमरूप्ये कृताकृते” इति कोषात्, हिरण्यं कृताकृतौष्यं तत्प्रधानां-“प्राधा-
न्यार्थे विकारार्थे प्राचुर्यार्थे मयट् त्रिषे”ति वचनात् ईदृशीं लक्ष्मीं मे आर्वह देहि ।
अन्यत्स्पष्टम् । (२) आर्द्रा दिग्गजशुण्डादण्डोद्धृतकुम्भजलाद्रां वा । (३) पुष्क-
रद्वीपस्थितां वा । “द्वीपे तीर्थे निमित्ते च विशिष्टे पुष्करध्वनि”रित्यनेकार्थमञ्जरी ।
(४) सूर्यदेवत्यां वा ।

मालिनीं हेमपद्मरचितस्रग्विणीं सूर्यामैश्वर्यरूपां हिरण्मयीं स्वर्णरूपां मे
मदर्थमावह जावाहन् कुह ॥ १३ ॥

चतुर्दशी ऋक् ॥ हे अग्ने आर्द्रां पूर्वोक्तां पुष्करिणीं करिहस्ताग्रवतीं
यष्टिं पाकशालादिदण्डरूपाम्, इष्टिमितिपाठे यागस्वरूपाम् पिङ्गलां
कद्रवणीं पद्ममालिनीं पूर्वोक्तरूपां चन्द्रां सन्तोषकरीं चन्द्रमण्डलवासिनीं
चन्द्ररूपां कर्पूरधारिणीं वा हिरण्मयीं सुवर्णमयीं धनरूपां धनप्रचुरां वा
लक्ष्मीं मे मदर्थं ममेतिपाठे मत्सम्बन्धिप्रयोजनाय आवह ॥ १४ ॥

श्रीतन्त्रे

ममकारो मदश्चेति वर्तेते पार्श्वयोर्द्वयोः ।

देवते गजरूपिण्यौ श्रीदेवीमभिविञ्चतः ॥

तयोः शुण्डाग्रयोर्भात आशाप्रीत्याह्वयाबुभो ।

सुवर्णकलशौ ताम्यां तृप्तिपूर्णाभिसाऽन्वहम् ॥

हृत्पद्मवासिनी देवी चिद्रूपिण्यभिविच्यते ।

देहे गृहात्मके विष्टेऽसहानन्देन विष्णुना ॥

एतावान् गजलक्ष्म्यास्तु विभूतेर्विस्तरे ध्रुवः ।

तां स्मरेदभिषेकाद्रीं पुष्टिदां पुष्टिरूपिणीम् ॥

रुक्माभां स्वप्नधीगम्यां सुवर्णां स्वर्णमालिनीम् ।

सूर्यामैश्वर्यरूपां च सावित्रीं सूर्यरूपिणीम् ॥

मात्मसंज्ञां च चिद्रूपां ज्ञानदृष्टिस्वरूपिणीम् ।

चक्षुःप्रकाशदां चैव हिरण्यप्रचुरां तथा ॥

स्वर्णात्मनाविभूतां च जातवेदो म आवह ।

ऋचमेतां जपेन्नित्यं पश्यन्नकं दिवा मिजः ॥

पद्माकरे तटाके वा प्रत्यहं त्रिसहस्रकम् ।

मण्डलत्रयपर्यन्तं व्रतदीक्षापरायणः ॥

सुवासिनीशतं पूज्यं सालङ्कारं सदक्षिणम् ।

सिद्धौ गजान्तरेऽश्वर्यमारोग्यं भाग्यमेव च ॥

सर्वार्थसिद्धिमन्ते तु सूर्यसायुज्यमाप्नुयात् ।

मैत्र्यादिवृत्तिभिश्चाद्रीं विराजःकरुणां श्रियम् ॥

दयोर्द्रां वेत्रहस्तां च व्रतदण्डस्वरूपिणीम् ।

पिङ्गलाभां प्रसन्नास्यां पद्ममालाधरां तथा ॥

चन्द्रस्थां चन्द्ररूपां च चन्द्रां चन्द्रधरां तथा ।

हिरण्मयीं महालक्ष्मीमृचमेतां जपेन्निति ॥

आरभ्य शुक्लपञ्चम्यामास्वेव दशरात्रिषु ।

प्राप्तैकोऽरवृद्धयैव जपेद्रतपरायणः ॥
 द्वात्रिंशन्मासपर्यन्तं पुरश्चरणमुच्यते ।
 चन्द्रमण्डलमालम्ब्य लक्ष्मीं श्रोललिताम्बिकाम् ॥
 सिद्धौ तु सार्वभौमत्वं वशीकरणमेव च ।
 पूर्णानन्दप्रतिष्ठां च कीर्तिभोगं महद्भनम् ॥
 प्राप्यान्ते चन्द्रसायुज्यं प्राप्नोत्येव न संशयः ॥ इति ॥
 इति त्रयोदशचतुर्दशर्चौ व्याख्याते ॥ १३ ॥ १४ ॥

पञ्चदशी ऋक् ।

ॐ ॥ तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।
 यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो दास्योऽश्वान्विन्देयं पुरुषानुहम् ॥ १५ ॥

श्रीविद्यारण्यभाष्यम् ।

इयं ऋक् द्वितीयया ऋचा व्याख्याता । प्रभूतं भूविष्टं । गावः गाः ।
 दास्यः परिवारिकाः उभयत्र शसर्थे जस् । इयान् विशेषः ।
 इति तृतीयो वर्गः ॥ १५ ॥

पृथ्वीधरभाष्यम् ।

हे जातवेदः अग्ने यस्यां लक्ष्म्यामागतायां सत्यां प्रभूतं हिरण्यं पुष्क-
 लं धनम् गावः गोमहिष्यादीन् दास्यः दासीजनान् अश्वान् तुरगादीन्
 पुरुषान् पुत्रमित्रकलत्रादीन् विन्देयमहं लभेयम् । अनपगामिनो
 निवृत्तिरहितां तां तादृशीं लक्ष्मीं अयं मे मदर्थम् आवह आवा-
 हनं कुरु ॥ १५ ॥

इति श्रीसूक्तभाष्यं समाप्तम् ॥

मन्त्रकल्पार्णवे ।

पञ्चदश्या ऋचः कुबेरऋषिः प्रस्तारपंक्तिश्छन्दः । ह्रींश्रींहीमिति
 बीजानि । द्विधाविमक्तमन्त्रेण सबोजत्रयेण पञ्चवेन त्रिवारमनुलोमविलो-
 मपरिवर्तनतः षोढा न्यासाः ॥ ध्यानम्—

ध्यायेत्लक्ष्मीं प्रहसितमुखीं राज्यसिंहासनस्थां
 मुद्राशक्तिं सकलविनुतां सर्वससेव्यमानाम् ।
 अग्नौ पूज्यामखिलजननीं हेमवर्णां हिरण्यां
 भाग्योपेतां भुवनलुब्धदां भार्गवीं भूतिधात्रीम् ॥

मन्त्रोऽयं धान्यराशेऽपरि पञ्चाक्षमालया तुलसीकाष्ठमालया वा प्रत्य-
हमष्टाक्षरत्रिसहस्रप्रकारेण सहस्रदिवसजपात्सिद्धो भवति । व्याघ्राजिने
महेन्द्रनीलामालया पञ्चलक्षजपाच्छुभं जयति । वस्त्रासने दर्भास्तरणे
वा रुद्राक्षमालया नवलक्षजपाद्विद्यां प्राप्नोति । वेत्रासने सुवर्णमालया
कोटिजपाद्राज्यं प्राप्नुयात् । ऐहिकसर्वकामप्रदोऽयं मन्त्रः । अर्थतस्त्वेवा
द्वितीयामृचमनुकरोति । अन्यदन्यत्रोक्तमेवेति समानम् ॥ १५ ॥

इति पञ्चदशो ऋग्विवृता ॥

इति श्रीसूक्तभाष्यम् ॥

निरुक्तकारोक्तफलस्तुतिः ।

ॐ ॥ यः शुचिः प्रयतो भूत्वा जुहुयांदाज्यमन्वहम् ।

श्रियः पञ्चदशर्चश्च श्रीकामः सततं जपेत् ॥ १६ ॥

यः श्रीकामः स शुचिः प्रयतश्च भूत्वा सततं सङ्कल्पदिनादिपञ्चद-
शाब्देषु प्रत्यहं स्वशाखोक्तविधानेनाग्निं संस्कृत्य श्रीसूक्तपञ्चदशऋग्भिः
पञ्चदशाज्याहुतीर्हुत्वा ततः परं श्रियः श्रीसूक्तस्थपञ्चदशर्चं साकल्येनैक-
वारमिति यथाशक्त्यखण्डपारायणं कुर्यात् । अथवा पञ्चदशवारमखण्डपा-
रायणं कृत्वा तत एकैकामृचं विधिवद्यथासंख्यं जपेत् । तदशक्तौ लौकि-
केऽप्यपि पञ्चदशऋग्भिः प्रत्यहं पञ्चदशाज्याहुतीर्हुत्वा पञ्चदशवारं
श्रीसूक्तं जपेत्तस्य श्रीकामस्य तस्मिन्नेव जन्मनि महती श्रीप्राप्तिर्भविष्य-
तीति विज्ञायते । विधिवदनुष्ठानासमर्थस्य तु छायाभात्रं वा यथायोग्यं
वा फलं भवति । प्रतिबन्धकबाहुल्ये तु जन्मान्तरे फलानुभवो भविष्य-
तीति सिद्धान्तः ॥ तदुक्तं मन्त्ररहस्ये—

अधिकारी यथादेशे यथाकाले यथामनुम्

यादृग्विधानसन्धानः प्रलपेत्तादृशं फलम् ॥

कालदेशक्रियारूपाद्यनुरूपं लभेत्तरः ।

अयुक्तेन पुण्येन तस्मिन्नेव हि जन्मनि ॥

तत्फलं प्राप्नुयात्सिद्धो नात्र कार्यं विचारयत् ।

पुण्यस्यानुत्कर्तव्ये तु चिरात्किञ्चिदफलं लभेत् ॥

प्रतिबन्धकबाहुल्ये फलं जन्मान्तरे भवेत् ।

न देवतोषणं व्यर्थं भविष्यति कदाचन ॥

तस्मान्मन्त्रं जपेद्योनी यतः शुद्धेन्द्रियक्रियः ॥ इति ॥ १ ॥

अग्वेदीयसौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत्

ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥

अथ भगवन्तं देवा ऊचुः—हे भगवन्तः कथय सौभाग्यलक्ष्मीविद्याम् ।
तथेत्यवोचद्भगवानादिनारायणः । सर्वे देवा यूयं सावधानमनसो भूत्वा
शृणुत । तुरीयरूपां तुरीयातोतां सर्वोत्कटां सर्वमन्त्रासनगतपीठो-
पपीठदेवतापरिवृतां चतुर्भुजां श्रियं हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशर्गिभिर्ध्या-
यत ॥ अथ पञ्चदशऋगात्मकस्य श्रीसूक्तस्थानन्दकर्मचिकलीतेन्दिरासुता
ऋषयः श्रीरित्याद्या ऋचः । चतुर्दशानामृचामानन्दाद्युषयः । हिरण्यवर्णा-
द्यत्रयस्याऽनुष्टुप्छन्दः । कांसोस्मीत्यस्य बृहतीछन्दः । तदन्ययोर्द्वयोस्त्रि-
ष्टुप्छन्दः । अनुष्टुप्पुनरष्टकस्य । शेषस्य प्रस्तारपङ्क्तिः । अग्निर्देवता ।
हिरण्यवर्णामिति बीजम् । कांसोस्मीति शक्तिः । हिरण्यमयोचन्द्रारजतस्र-
जाहिरण्यस्रजाहिरण्याहिरण्यवर्णेति प्रणवादिनमोन्तैश्चतुर्थ्यन्तैरङ्गन्यासाः ॥

अथ सूक्तमन्त्रैरङ्गन्यासाः—मस्तकलोचनश्रुतिज्राणवदनकण्ठबाहु-
द्वयहृदयनाभिगुह्यपायूरुजानुजङ्घेषु श्रीसूक्तैकैकचं क्रमशो न्यसेत् ॥

अमलकमलसंस्था तदजःपुञ्जवर्णा

करकमलधृतेष्टाभीतियुग्मान्बुजा च ।

मणिमुकुटविचित्रालङ्कृताकल्पजालैः

सकलभुवनमाता सन्ततं श्रीःश्रियै नः ॥

तत्पीठं कणिकायां ससाध्यं श्रीबीजम् । वस्वादित्यकलापद्मेषु श्रीसू-
क्तगताधार्धर्चा तद्बहिर्ग्रथशुचिरिति मातृकया च श्रियं यन्त्राङ्गदशकं च
विलिख्य श्रीमावाहयेत् । अङ्गैः प्रथमावृत्तिः । पद्मादिमिर्द्वितीया । लोके-
शेस्तृतीया । तदायुधैस्तुरीयावृत्तिर्भवति । श्रीसूक्तेनावाहनादि । षोडश-
सहस्रजपः ।

सौभाग्यरमैकाक्षर्या भृगुनिचन्द्रायत्रीश्रिय ऋष्यादयः । शमीति बीज-
शक्ती । श्रीमित्यादि षडङ्गम् ।

भूयाद्भूयो द्विपद्माभयवरदकरा तत्तकार्तस्वराभा

शुभ्राभ्राभेभयुग्मद्वयकरधृतकुम्भाङ्गिरासिच्यमाना ।

रत्नैवावडमौलिर्विमलतरदुकूलार्तवालेपनाढ्या

पद्माक्षी पद्मनाभोरसि कृतवसतिः पद्मगा श्रीः श्रियै नः ॥

तत्पीठमष्टपत्रं वृत्तत्रयं द्वादशराशिखण्डं चतुरस्रं रमापीठं भवति ।
कणिकायां ससाध्यं श्रीबीजम् । विभूतिरुन्नतिः कान्तिरसृष्टिः कीर्तिः
स्थितिर्नतिर्निर्युष्टिर्दृष्टकृष्टि ऋद्धिरिति प्रणवादिनमोन्तैश्चतुर्थ्यन्तैर्नवशक्ती-

यंजेत् । अङ्गेः प्रथमावृत्तिः । वासुदेवादिभिर्द्वितीया । बालक्यादिभिस्तृतीया । इन्द्रादिभिश्चतुर्थी भवति । द्वादशलक्षजपः । श्रीलक्ष्मीर्वरदा विष्णुपत्नी वसुप्रदा हिरण्यरूपा स्वर्णरूपा स्वर्णमालिनी रजतस्रजा स्वर्णप्रभा स्वर्णप्राकारा पद्मवासिनी पद्महस्ता पद्मप्रिया मुक्तालङ्कारा चन्द्रा सूर्या बिल्वाप्रिया ईश्वरी भुक्तिर्मुक्तिविभूतिः ऋद्धिः समृद्धिः कृष्टिः पुष्टिर्धनदा धनेश्वरी श्रद्धा भोगिनी भोगदा सावित्री धात्रीत्यादयः प्रणवादिनमोन्ताश्चतुर्थ्यन्ता मन्त्राः । एकाक्षरवदङ्गादिषोडशम् । लक्षजपः । दशांशं तर्पणम् । शतांशं हवनम् । सहस्रांशद्विजतृप्तिः । निष्कामानामेव श्रीविद्यासिद्धिः न कदापि सकामानामिति ॥

अथ हैनं देवो ऊचुस्तुरीयया मायया निर्दिष्टं तत्त्वं ब्रूहीति । तथेति स होवाच—

योगेन योगो ज्ञातव्यो योगो योगात्प्रवर्धते ।

योऽयमस्तु योगेन स योगी रमते चिरम् ॥

समाप्य निद्रां सुजीर्णाल्पभोजो श्रमत्याज्यवाधे विविक्ते प्रदेशे ।

सदासीत निस्तृष्ण एव प्रयत्नोऽथवा प्राणरोधो निजाभ्यासमार्गात् ॥

वक्त्रेणः पूर्य वायुं हुतवहनिलये पानमाकृष्य घृत्वा ।

स्वाङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीभिर्वरकरतलयोः षड्भिरेवं निरुध्य ॥

श्रोत्रे नेत्रे च नासापुटयुगलमधोऽनेन मार्गेण सम्यक्

पश्यन्ति प्रत्ययांसं प्रणवबहुविधध्यानसंलीनचित्तः ॥

श्रवणमुखनयननासानिरोधनेनैवं कर्तव्यं शुद्धसुषुम्नासरणो स्फुटममलं श्रूयते नादः ।

विचित्रघोषसंयुक्तोऽनाहते श्रूयते ध्वनिः ।

दिव्यदेहश्च तेजस्वी दिव्यगन्धोऽप्यरोगवान् ॥

संपूर्णहृदयः शुन्ये त्वारम्भे योगवान्भवेत् ।

द्वितीयां विघटीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ॥

दृढासनो भवेद्योगो पश्चाद्यासनसंस्थितः ।

विष्णुग्रन्थेस्ततो मेदात्परमानन्दसंभवः ॥

अतिशून्यो विमर्दश्च मेरोशब्दस्ततो भवेत् ।

तृतीयां यत्नतो भित्वा निनादो मर्दलध्वनिः ॥

महान्यं ततो याति सर्वसिद्धिसमाश्रयम् ।

चित्तानन्दं ततो भित्वा सर्वनीरगतानिलः ॥

निष्पत्तो वैष्णवः शब्दः कणनीतिकवणो भवेत् ।

एकोभूतं तदाचित्तं सनकादिमुनीदितम् ॥

अन्तेऽनन्तं समारोप्य खण्डे खण्डं समर्पयन् ।
 भूमानं प्रकृतिं ध्यात्वा कृतकृत्योऽमृतो भवेत् ॥
 योगेन योगं संहृद्य भावं भावेन चाञ्जसा ।
 निर्विकल्पं परं तत्त्वं सदा भूत्वा परं भवेत् ॥
 अहंभावं परित्यज्य जगद्भावमनीदृशम् ।
 निर्विकल्पस्थितो विद्वान् भूयो नाप्यनुशोचति ॥
 सलिले सैन्धवं यद्वत्साम्यं भवति योगतः ।
 तथात्ममनसोरैक्यं समाधिरभिधीयते ॥
 यदा संक्षीयते प्राणो मानसं च प्रतीयते ।
 तदा समरसत्वं यत्समाधिरभिधीयते ॥
 यत्समत्वं तयोरत्र जीवात्मपरमात्मनोः ।
 समस्तनष्टसङ्कल्पस्समाधिरभिधीयते ॥
 प्रभाशून्यं मनःशून्यं बुद्धिशून्यं निरामयम् ।
 सर्वशून्यं निराभासं समाधिरभिधीयते ॥
 स्वयमुच्चरिते देहे देही नित्यसमाधिना ।
 निश्चलं ते विजानीयात्समाधिरभिधीयते ॥
 यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र परं पदम् ।
 तत्र तत्र परं ब्रह्म सर्वत्र समवस्थितम् ॥ इति ॥

अथ हैनं देवा ऊचुर्नवचक्रवियेकमनुब्रूहोति ।

तथेति स होवाच आधारे ब्रह्मचक्रं त्रिरावृत्तिभगमण्डलाकारं तत्र
 मूलकं देवशक्तिः । पावकाकारं ध्यायेत्तत्रैव कामरूपपीठं सर्वकामफल-
 प्रदं भवति । इत्याधारचक्रम् ।

द्वितीयं स्वाधिष्ठानचक्रं षड्दलं तन्मध्ये पश्चिमाभिमुखं लिङ्गं प्रवाला-
 कुरसदृशं ध्यायेत्तत्रैवोदयानपीठं जगदाकर्षणसिद्धिदं भवति ।

तृतीयं नाभिचक्रं पञ्चावर्तं सर्पकुटिलाकारं तन्मध्ये कुरण्डलिनीं वाला-
 कर्कोटिप्रभां तनुमध्यां ध्यायेत् । सामर्थ्यशक्तिस्सर्वसिद्धिप्रदा भवति ।

मणिपूरकचक्रं हृदयचक्रमष्टदलमधोमुखम् । तन्मध्ये ज्योतिर्मयलिङ्ग-
 कारं ध्यायेत् । सैव हंसवला सर्वप्रिया सर्वलोकवश्यकरी भवति ।

कण्ठचक्रं चतुरङ्गुलम् । तत्र वामे इडा चन्द्रनाडी दा-
 सूर्यनाडी । तन्मध्ये सुषुम्नां श्वेतवर्णां ध्यायेत् । य एवं
 चिदो भवति

तालुचक्रं तत्रामृतधाराप्रवाहः । वण्टकालिङ्गमूलचक्रमध्ये राजदन्ताव-
लम्बिनीविवरं दशमद्वारं तत्र शुन्यं ध्यायेच्चित्तलयो भवति ।

सप्तमं भूचक्रमङ्गुष्ठमात्रं तत्र ज्ञाननेत्रं दीपशिखाकारं ध्यायेत् । तदेव
पालकदं वाक्सिद्धिदं भवति ॥

आज्ञाचक्रमष्टमं ब्रह्मरन्ध्रनिर्वाणचक्रं तत्र सूचिकागृहेतरं धूम्रशिखा-
कारं ध्यायेत् । तत्र जालन्धरपीठं मोक्षप्रदं भवति । इति ॥

परब्रह्मचक्रं नवममाकाशचक्रम् । तत्र षोडशदलपद्ममूर्ध्वमुखं तन्म-
ध्यकर्णिका त्रिकूटाकारा तन्मध्ये ऊर्ध्वं शक्तिकां पश्यन् ध्यायेत् । तत्रैव
पूर्णगिरिपीठं सर्वेच्छासिद्धिसाधनं भवति ॥ सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषदं
नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । सकलधनधान्य-
सत्पुत्रकलत्रहयभूगजपशुमहिषीदासीदासयोगज्ञानवान् भवति । न स
पुनरावर्तते न स पुनरावर्तत इत्युपनिषत् ॥

ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥ श्रीरस्तु ॥

इति श्रीसौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत्समाप्ता ॥

प्राप्तिस्थानम्—

महान्य

चित्तानन्द

निष्पत्तो वै

एकोभूतं तदा

जयकृष्णदास—हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस,

विद्याविन्नास प्रेस, बनारस ।

1. 1941-1942

अस्मत्प्रकाशित-वेद-धर्मशास्त्र-कर्मकाण्ड-ग्रन्थाः

- १ आश्वलायनसूत्रप्रयोगदीपिका । भट्ट मध्वनाचार्य विरचिता ३)
- २ ऋग्वेदप्रातिशाख्यम् । शौनकप्रणीतम् । उष्वटभाष्ययुतं ४)
- ३ चरणव्यूहः । शौनक प्रणीतः । महिदासकृत भाष्य सहितः ॥=)
- ४ चतुर्वेदभाष्यभूमिकासंग्रहः । सायणाचार्यकृत स्ववेदभाष्य-
भूमिका-संग्रहः २॥)
- ५ ताण्ड्यमहाब्राह्मणम् । सायणाचार्यविरचित भाष्य सहितं १-२ भाग २०)
- ६ नीतिमञ्जरी । श्रीद्याद्विवेद विरचिता । समाख्य ४॥)
- ७ पाणिन्यादि (द्वात्रिंशत्) शिक्षासंग्रहः । याज्ञवल्क्यादिप्रणीतः ५)
- ८ पुष्पसूत्रम् । पुष्पर्विप्रणीतम् अजातशत्रुकृत भाष्यसहितं ४॥)
- ९ पुरुषसूक्तम् । सायण-महीधर-मंगल-निम्बार्कभाष्यसहितं १॥)
- १० शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता । सायणाचार्यभाष्यसहितं १ से २० अध्याय ८)
- ११ शुल्वसूत्रम् । कर्कभाष्य-महीधरवृत्ति सहितम् ॥=)
- १२ मन्त्रिष्टोमपद्धतिः । १-२ खण्ड ३)
- १३ कात्यायनश्रौतसूत्रम्-कर्कभाष्य सहितम् १३)
- १४ गोभिलगृह्यसूत्रम् । मृदुला व्याख्या सहितम् ३॥)
- १५ तिथिनिर्णयः । भट्टोजिदीक्षित-नागोजीभट्टविरचितश्च १॥)
- १६ निर्णयसिन्धुः । कृष्णभट्टकृत व्याख्या सहितः २२)
- १७ याज्ञवल्क्यस्मृतिः । वीरमित्रोदय-मिताक्षरा टीकाद्वय सहिता ७)
- १८ " बालम्भट्टो-मिताक्षराटीकाद्वय १६॥)
- १९ लाट्यायनश्रौतसूत्रम् । अग्निष्टोमान्तम् । सटीकम् २॥)
- २० वीरमित्रोदयः । श्रीमित्रमिश्रविरचितः १-१२ प्रकाशाः ८५॥)
- २१ व्रात्यताप्रायश्चित्तनिर्णयः-व्रात्यताशुद्धिसंग्रहश्च १॥)
- २२ श्राद्धकल्पलता । श्रीनन्दपण्डितकृता ४॥)
- २३ श्राद्धचन्द्रिका । मारदाज दिवाकरभट्टकृता ३)
- २४ षडशीतिः । शुद्धिचन्द्रिकाव्याख्या सहिता २)
- २५ सामवेदोयसुबोधिनो पद्धतिः ४॥)
- २६ श्रौतसूत्रम् । देवयाज्ञिकपद्धतिसहितं । १-८ खण्ड १२)
- २७ संस्कारगणपतिः । श्रीमथाशिकप्रवर श्रीमद्रामकृष्णप्रणीतः १५)
- २८ स्मृतिसारोद्धारः । श्रीविश्वम्भरत्रिपाठिकृतः । ६)

प्राप्तिस्थानम्-

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय,
बनारस सिटी ।

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्या
काशीसंस्कृतसीरीज् ।

१२

वैदिकविभागे(२)द्वितीयपुष्पम् ।

पुरुषसूक्तम् ।

महामहोपाध्याय-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-श्रीमत्सायणाचार्यप्रणीत-

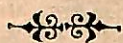
सायणभाष्येण श्रीमन्महीधरकृतवेददीपाख्यभाष्येण

पण्डितप्रवर-श्रीमन्मङ्गलाचार्यनिर्मितमङ्गलभा-

ष्येण विद्वच्चूडामणि-श्रीमत्कमलकृष्ण-

विरचित *श्रीनिम्बार्कमतभाष्येण

च समलङ्कृतम् ।

न्यायोपाध्यायेन

पं० श्रीदुण्डिराजशास्त्रिणा संशोधितम् ।

*सर्वत्रास्मिन्पुस्तके प्रमादद्वारामाजुजभाष्यनाम्ना शिरःप्रतीकेण मुद्रितं
निम्बार्कमतभाष्यमेव विज्ञेयम् ।

। जयकृष्णदासगुप्त

६४

। प्रकाशित (२) विद्याविलास

। प्रकाशित

Printed by JAYKRISHNA DASS GUPTA,
at the Vidya Vilas Press, Benares.

श्रीपुरुषसूक्तप्रस्तावना ।

अस्तीदं भारतं वर्षमखिलगीर्वाणगणजेगीयमानकीर्तिमण्डलं
श्रुत्युक्तकर्मज्ञानभाण्डारसमुद्यत्समृद्धिसमुल्लसितञ्च सर्वेषां वर्णानां
चतुर्णामाश्रमाणामप्यशेषदुरवगाहधर्माब्धिसमुत्तरणसेतुभूताऽऽदि-
पुरुषनिःश्वसितवेदत्रयीमहामहिम्नैवेति सुव्यक्तमेव श्रुतिसरोवगा-
हनचातुरीप्राप्तशेमुषीणां विपश्चिद्बुरीणानाम् । सा च वेदत्रयी मन्त्र-
ब्राह्मणभेदेन द्विविधा । तत्र मन्त्रस्तावद्यज्ञाद्यनुष्ठानकारणभूतद्रव्यदे-
यतादिप्रकाशकः । ब्राह्मणस्तु विध्यर्थवादादिप्रतिपादकोऽनेकविधः ।
षेदश्च प्रयोगभेदेन यज्ञनिर्वाहकत्वादभ्यजुःसामभेदेन भिन्नस्वयी-
संज्ञितः । अथ्यामपि मुमुक्षुपरिध्येयपादारविन्दस्य परब्रह्मस्वरूपिणः
पुरुषोत्तमस्य भगवतः परमप्रसादप्राप्तिनिदानं सर्ववेदार्थसारं सर्वा-
भीष्टदं महापुरुषस्वरूपसम्पादकं पुरुषसूक्तं तत्त्वज्ञानप्रतिपादकत्वाद-
ज्ञानान्धकारकृपादुत्तितीर्षुणां परब्रह्मज्योतिर्दशकत्वेनाऽऽत्मानात्मवि-
चारतो मोक्षप्रदत्वाक्रेवलपाठकानां पठनमात्रेण दुरितनिवारणफलश्रु-
तेश्चातीवाभ्यर्हितमिति मनस्याकल्य सायण-महीधरभाष्योपेतस्य
पुरुषसूक्तस्य मुद्रणे प्रवृत्तोऽभूवम् । किन्तूक्तभाष्यद्वयस्यान्यत्र प्रका-
शितत्वादौर्लभ्यविरहेण नातिप्रमना भाष्यन्तरगवेषणपरायणोऽहम्—
उद्योगेनैव सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥

इत्थनुसरन् कतिपयदिनान्त एव प्रातःस्मरणीयश्रमिन्पितृच-
रणसंगृहीतप्राचीनपुस्तकालयात्कृष्णयजुःशाखानुसारिमङ्गलभाष्य-
मुपलभ्य निधिमिव दुर्गतोऽहमत्यन्तं हर्षितः । तदवसर एव काकता-
लीयन्यायेन वृन्दावनवास्तव्यश्रमिन्पण्डित-किशोरदासजी-बन्सी-
घटमहोदयैः प्रेषितं निम्बार्कमतभाष्यं दृष्ट्वा तमानन्दमविन्दं यो वच-
सामप्यगोचरः । इत्थं भाष्यचतुष्टये सम्पन्नेऽस्य मुद्रणारम्भोऽजनि ।

तत्र यद्यपि मङ्गलभाष्यकर्ता कः कस्मिन् वा देशेऽभूत् कदा वा
तेनेदमलेखीति स्पष्टं नोपलभ्यते, तथापि पुस्तकलेखनशैल्या दाक्षि-
णात्यः काश्चिद्विद्वद्वरेण्य इति-पुस्तकस्यातिजीर्णत्वाच्च त्रिशतवर्ष-
पूर्वमेवेदं लिखितमिति च प्रतिभाति । अन्तरान्तराऽन्यथा लिखि-
तानामक्षराणामन्यथाऽर्थसङ्गतये व्यवस्थापनात्स्वयं भाष्यकृतैवेदं

प्रस्तावना ।

लिखितमिति कल्पनायामपि न कश्चिद्वाधः । तैत्तिरीयमन्त्रपाठानुक्रमेण व्याख्यातत्वाच्चायं कृष्णयजुःशास्त्रीय इत्यनुमीयते । मया चैतद्वाख्यानसौष्ठवावर्जितेन तैत्तिरीयमन्त्रपाठ एवास्मिन्भाष्यचतुष्टयसंवलितपुरुषसुक्ते मुख्यत्वेन धृताष्टिष्पण्याञ्च तत्रतत्र शुक्लयजुषामाश्वलायनानाञ्च पाठकमः सूचित इति द्रष्टव्यम् । भाष्ये चास्मिन्मङ्गलाचार्येण दशोपनिषदां ब्रह्मसूत्रादीनाञ्च संवादप्रदर्शनेन यथा विद्वज्जनहृदयपुण्डरीकविकासिनी वेदान्ताभिमतार्थप्राप्तिकरी व्याख्याप्रौढीचातुरी प्रदर्शिता तथाऽवलोकनेनैव व्यक्तिभविष्यतीत्यलं तत्प्रशंसापरिपाटीमवलम्ब्य स्वपण्डाचाण्डित्यप्रदर्शनेनेति ।

निम्बार्कमतभाष्यन्तु वृन्दावनविहारिणा श्रीभगवन्नन्दनन्दनकृष्णचरणारविन्दपरिचर्यापरायणेन सनाढ्यकुलसंभूतेन निम्बार्कमतश्रद्धालुना विजयरामतनूजसना पंडितप्रवरकमलकृष्णशर्मणा चतुर्वेदाधिकैकैकानविंशतितमे १९१४ संवत्सरे निरमायीति—

माघे मास्यसिते पक्षे चतुर्थ्यां सूर्यवासरे ।

वेदेन्दुनन्दपृथ्वयङ्के वत्सरे पूर्णतामगात् ॥

इत्यन्तलिखितपद्येनैवावगम्यते । निम्बार्कभाष्यकर्तुरपि बृहदारण्यकादिश्रुतिब्राह्मणोपनिषद्भागवतगीतादियुक्तिबलात् यङ्केत्यादिना प्रतिमन्त्रं व्याख्यानान्तरशैली पुरुषसूक्ताक्षरार्थव्याख्यानन्दामृतपानरासिकानां सहृदयानां विशेषतश्च तन्मतावलम्बिनां मानसममन्दामोदसंभारसंभृतमवश्यं विधास्यतीति ।

तादिदं पुरुषसूक्तं पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमसंस्कृतग्रंथावल्यादौ मुद्रितमपि मया सानन्दं भूयोपि 'हरिदाससंस्कृत ग्रंथमालासमाख्य—काशीसंस्कृतसीरिजपुस्तकमाला'सम्पादकसेठहरिदासगुप्तात्मजजयकृष्णदासमहोदयानुरोधादनल्पपरिश्रमेण संशोध्य विद्याविलासयन्त्रालये मुद्रितम् । कृतेऽपि सम्यक् संस्करणेऽस्मादशालामतिशोभुर्बासुलभानि स्थूलानि विचार्य प्रबोधयन्तु विचक्षणा विद्वांसः येनाग्रिमसंस्करणे यतेयास्य विशेषतो निर्दोषतासंपादनाय । दृष्टिदोषोपनताश्चाशुद्धीः क्षाम्यन्तु दयापरा दोषज्ञाः सफलयन्तु च मामकीनं परिश्रममिति च भूयो भूयः परमेश्वरं प्रार्थयते—

ज्येष्ठशुद्धदशम्याम्
संवत् १९८०

विपश्चिदनुचरः—

दुण्ढिराजशास्त्री ।

भाष्यचतुष्टयोपेतपुरुषसूक्तस्य विषयानुक्रम-

सूचीपत्रम् ।

विषयः ।	पृ०	पं०
प्रथमा ऋक् ।	१	५
तस्याः पदनिर्देशः ।	"	७
ऋषिछन्दादिकथनम् ।	"	११
प्रथमर्चः सायणार्थः ।	"	१६
मङ्गलभाष्यमङ्गलम् ।	२	३
पुरुषशब्दस्य तत्पदत्वम्पदवाच्यत्वम् ।	"	७
तयोर्वाच्यार्थलक्ष्यार्थकथनम् ।	"	८
तत्र च गायत्रीमन्त्रार्थस्योपयोगवर्णनम् ।	३	१
प्रथमर्चः मङ्गलभाष्यार्थः ।	"	९
महीधरमङ्गलम् ।	"	२६
पुरुषसूक्तस्योपयोगे कात्यायनसूत्रस्य प्रमाणताकथनम् ।	"	२८
महीधरमन्त्रार्थः ।	४	११
रामानुजमङ्गलम् ।	५	१४
तत्त्वपदार्थनिरूपणपूर्वकस्य भगवतस्तत्पदवाच्यताप्रदर्शक- प्रथममन्त्रार्थकथनम् ।	६	६
यद्वेद्यादिकल्पान्तरैः प्रथममन्त्रार्थकथनम् ।	"	३०
द्वितीया ऋक् ।	७	१९
तस्याः पदनिर्देशः ।	"	२१
सायणमन्त्रार्थः ।	"	२५
मङ्गलभाष्यार्थः ।	८	७
यद्वेद्यादिनार्थान्तरकथनम् ।	९	९
महीधरार्थकथनम् ।	"	२३
कालादीनां पुरुषायत्तस्वरूपस्थितिप्रवर्तकतया पुरुषामेदप्र- तिपादनपरा रामानुजार्थः ।	१०	११
तृतीया ऋक् पदानि च ।	११	२
तस्यास्सायणार्थः ।	"	८

विषयः ।	पृ०	पं०
परमेश्वरस्यैव चिद्विलासविभूतिः सर्वं जगदिति- प्रतिपादनपरं मङ्गलभाष्यम् ।	"	१९
जगदात्मस्वरूपयोर्विलक्षणत्वेन कथं तयोः सामानाधिकरण्य- मिति पूर्वपक्षस्तदुद्धारश्च ।	१२	६
महीधरार्थः ।	"	२७
अस्यैव भगवतो विश्वकर्तृत्वादि न हिरण्यगर्भादीनामित्याशये- न रामानुजमतार्थः ।	१३	८
चतुर्थी ऋक् ।	"	२५
पदविकृतिः ।	"	२७
सायणभाष्यम् ।	१४	२
साशनानशनपदयोर्धोलोकोर्ध्वलोकपरत्वेन तद्व्यापक- त्वम्पुरुषस्येति मङ्गलार्थः ।	"	१४
महीधरभाष्यम् ।	१५	२
जगद्योनेरपि भगवतो जन्मादिराहित्यमिति रामानुजार्थः ।	"	१४
त्रिपाच्छब्दस्यार्थान्तराणि ।	"	१८
तत्र ब्रह्मणि वाचकताया अभावेन कथं प्रतिपाद्यप्रतिपादक- भाव इति श्रुतिविरोधपरिहारौ ।	"	२९
साशनानशनपदयोः भोगापवर्गसाधनपरत्वे श्रुति- प्रमाणम् ।	१६	१३
पञ्चमी ऋक् ।	"	२०
पदानि ।	"	२२
सायणार्थः ।	"	२६
'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुत्यर्थपरं मङ्गलभाष्या- र्थकथनम् ।	१७	१२
महीधरभाष्यम् ।	"	२६
कार्यकरणाधिष्ठातुः प्रादुर्भावप्रदर्शनद्वारा पूर्वप्रतिज्ञातका- र्यमात्रोत्पत्तिप्रदर्शनपरं मङ्गलव्याख्यानम् ।	१८	११
षष्ठी ऋक् ।	"	२८
तस्याः पदविकृतिः ।	१९	१
सायणभाष्यम्	"	४

विषयः	पृ०	प०
कर्तृकार्यभोक्तृभोग्यरूपत्वेन हविर्यज्ञदेवतामयपुरुषोपपादनार्थं मङ्गलभाष्यम् ।	११	१४
अत्र ऋतुषट्कस्याहत्वेपिवसन्ताद्युक्तुत्रयस्य यजनोपयोगित्वप्रदर्शनम् ।	११	२०
महीधरार्थः । तत्र ऋक्पाठानुक्रमे स्वरसप्रदर्शनम् ।	२०	१३
कालावयवतया यज्ञाङ्गत्वप्रतिपादनपरं रामानुजभाष्यम् ।	११	२४
सप्तमी ऋक् सपदा ।	२१	२
सायणभाष्यम् ।	११	८०
मङ्गलार्थः ।	११	२०
महीधरभाष्यम् ।	२२	१२
यद्वेत्यादिना सप्तसमुद्राणां परिधित्वकथनम् ।	११	२३
रामानुजार्थः ।	११	२८
यद्वेत्यादिनाऽर्थान्तराणां सांख्यादिमतपराणां प्रदर्शनम् ।	२३	२
सपदा अष्टमी ऋक् ।	११	१८
सायणार्थः ।	११	२४
पुरुषपशुयजनपरं मङ्गलभाष्यम् ।	२४	५
महीधरभाष्यम् ।	११	१८
यजनक्रमपरं रामानुजार्थप्रतिपादनम् ।	११	२६
नवमी ऋक् ।	२५	५
पदविकृतिः ।	११	७
सायणार्थः ।	११	११
पशूनां वायुदेवत्यत्वे यजुर्ब्राह्मणप्रमाणकथनम् ।	११	१६
इत्यमानयज्ञपुरुषाद्यद्युत्पन्नं तत्प्रतिपादनपरं मङ्गलभाष्यम् ।	११	२०
पृषदाज्यमिति वाक्यस्यार्थान्तरम् ।	२६	७
‘वायव्या’ नित्यनेन प्रदर्शिते वायुश्रैष्ठ्ये प्रमाणकथनम् ।	११	१२
महीधरभाष्यम् ।	११	१५
सर्वेषां यज्ञाङ्गानां तस्मादुद्भवं प्रदर्शयत्तदभेदप्रतिपादनं	११	२३
रामानुजभाष्यम् ।	२७	२७
दशमी ऋक् पदानि च ।	२८	५
सायणभाष्यम् ।	२८	५

विषयः ।	पृ०	पं०
ऋक्सामयजुर्वेदानामुक्तयज्ञे होतृप्रात्रध्वर्यवत्वपरं मङ्गल- भाष्यम् ।	"	८
महीधरभाष्यम् ।	"	२२
यज्ञाङ्गप्रतिपादकवेदानां यज्ञपुरुषादभेदेनोत्पत्तिप्रदर्शकं रामानुजभाष्यम् ।	"	२६
व्याकरणादीनामुपकारकतया वेदाङ्गत्वकथनम् ।	२९	४
प्रकारान्तरेण तेषामुपयोगित्वम् ।	"	१५
एकादशी ऋक् ।	"	२१
पदविकृतिः ।	"	२३
सायणार्थः ।	"	२७
अश्वालम्भस्य क्रतूनामुत्तमत्वात् तदर्हादवोत्पत्तिपूर्वकग- वाद्युदयप्रदर्शनपरं मङ्गलभाष्यम् ।	३०	५
धर्मधर्मिभावपरं व्याख्यानान्तरम् ।	"	२५
महीधरव्याख्यानम् ।	"	३०
मुख्ययज्ञाङ्गपशुविभागप्रतिपादकं रामानुजभाष्यम् ।	३१	८
द्वादशी ऋक् सपदा ।	"	१५
सायणभाष्यम् ।	"	२१
ब्राह्मणादिचतुर्वर्णसृष्ट्यर्थं देवादीनां यज्ञेश्वरध्यानप्रकार- प्रतिपादकमङ्गलार्थः ।	३२	२
महीधरभाष्यम् ।	"	१३
परब्रह्मणोऽवयवादिक्थनप्रदनावतारणपरं रामानुज- भाष्यम् ।	"	१९
त्रयोदशी ऋक् ।	"	२७
पदानि ।	३३	१
सायणभाष्यम् ।	"	५
चातुर्वर्ण्योद्भूतप्रजाचातुर्विध्यप्रदर्शनार्थं मङ्गलव्याख्यानम् ।	"	१५
महीधरभाष्यम् ।	३४	३
यज्ञे कर्तृत्वाद्यधिकारनिर्णयाय परब्रह्मावयवादिक्थनद्वारा वर्णानां यज्ञादिसहोत्पत्तिनिरूपणपरं रामानुजभाष्यम् ।	"	९
सर्ववर्णेषु ब्राह्मणश्रैष्ठ्ये प्रमाणकथनम् ।	"	२९

विषयः ।	पृ०	पं०
'पञ्चा'मित्युपादानोपादेयभावस्य शूद्रे द्विजत्वाभावसाधकत्वम् ।	३५	१४
तस्य वेदश्रवणादौ अनधिकारः ।	"	१५
चतुर्दशी ऋक् ।	"	२४
तस्याः पदसंधिः ।	"	२६
पञ्चदशी ऋक् ।	३६	२
तत्पदानि ।	"	४
तयोः सायणभाष्यम् ।	"	८
कर्मकरणोपयोगिर्ना तदिज्यदेवतातत्तद्विष्ण्यादिसृष्टिप्रतिपादयत् 'चंद्रमा मनस' इत्यादिमन्त्रस्य मङ्गलभाष्यम् ।	"	१९
चन्द्रमसो जदगुपकारकत्वे 'नवो नवो' इति श्रुतिजातस्य प्रामाण्यकथनम् ।	३७	३
तस्या अर्थः ।	"	४
नवत्वे शास्त्रप्रक्रियाकथनम् ।	"	६
सूर्यस्याग्रगामित्वे ज्योतिःशास्त्रप्रमाणम् ।	"	२५
सूर्यस्य चक्षुरिन्द्रियाधिदैवत्यम् ।	३८	११
सूर्यमहिम्नि श्रुतिप्रमाणम् ।	"	१३
मुखस्यैन्द्रदेवताकत्वकथनं समस्तसुरज्यैष्ठ्ये श्रुतिप्रमाणकथनं च ।	३९	३
वायुदेवताकः समस्तजगद्धारी स्वयं परमेश्वर इति निरूपणम् ।	"	१५
'नाभ्या आसी'दिति मन्त्रस्य मङ्गलव्याख्यानम् ।	"	२३
वस्तुतस्त्वित्यादिना ब्रह्मणोऽन्यन्न किञ्चनेत्यत्र तात्पर्यप्रदर्शनम् ।	४०	२०
यद्वेत्यादिना 'ब्रह्मणोऽस्ये'त्यादित्रयोदशर्चोऽर्थान्तरकथनम् ।	"	३०
तत्र ब्राह्मणादिभिः स्वस्वप्रजावृद्ध्यर्थं लोककल्पना कृतेति प्रतिपादनम् ।	"	"
मनश्चन्द्रमसादीनां समानधर्मत्वप्रतिपादकं 'चंद्रमा मनस' इति ऋचोऽप्यर्थान्तरम् ।	४१	८
नाभ्यन्तरिक्षादीनां समानधर्मत्वप्रतिपादनाय 'नाभ्या'		

विषयः ।	पृ०	पं०
इति ऋचोप्यर्थान्तरम् ।	४२	६
शीर्षदिवोः समानधर्मत्वे योगिनां मुक्तिमार्गस्य हेतुत्वकथनम् ।	१४	१४
प्रादभूत्योः समानधर्मत्वकथनावसरे भूलोकस्येश्वरांघ्रित्वे श्रुतिप्रमाणकथनम् ।	२८	२८
चतुर्दशपञ्चदशर्चोः महीधरभाष्यम् ।	४३	२८
ग्रन्थाङ्गभूतदेवतोत्पत्तिप्रतिपादकं चतुर्दशर्चः रामानु- जभाष्यम् ।	४४	१०
ग्रन्थस्योत्तमलोकप्रापकत्वव्यक्तये पुरुषावयवेषु लोकसंस्थान- प्रदर्शनाय पञ्चदशर्चो रामानुजभाष्यम् ।	१८	१८
तैत्तिरीयप्रक्षिप्ता प्रथमा ऋक् ।	२४	२४
सायणभाष्यम् ।	४५	२
उक्तमन्त्रोक्तपुरुषोत्तमरूपस्य स्वयं वेतृत्वाद्देदनामसार्थ- क्यप्रतिपादनार्थं मंगलभाष्यम् ।	११	११
'आदित्यवर्णन्तमसस्तु पारे' इति पादस्य व्याख्याने पुरुषस्य जगदन्तःपातित्वशङ्कापरिहारः ।	२५	२५
यद्वेत्यादिना अस्य व्याख्यानन्तरम् ।	४६	१३
विचित्रसृष्टिसाधनसंपन्नेन पुंसां नामरूपकल्पनया जगत्क- ल्पितमित्याशयेनोत्तरार्धव्याख्यानम् ।	२०	२०
द्वितीया प्रक्षिप्ता ऋक् ।	४७	११
सायणार्थः ।		
मङ्गलव्याख्यानम् ।		
'यथा पूर्वमकल्पयदि' त्यत्र पौराणिकी गाथा ।	२२	२२
धातुश्चतुर्मुखत्वकथनम् ।	४८	३
उक्तपुरुषज्ञाने सर्वाज्ञानादिप्रतिबन्धिविरहान्मुक्तिफलमिति श्रुतिबलेन व्यवस्थापनम् ।	१२	१२
ज्ञानोत्पादकजन्मन्येव मुक्तिरित्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिः ।	१५	१५
षोडशी ऋक् ।	२८	२८
पदानि ।	४९	८
सायणभाष्यम् ।	१२	१२
उक्तग्रन्थादिधर्मप्रशंसाबोधकं मङ्गलभाष्यम् ।	१६	१६
	२७	२७

विषयः ।

पृ० पं०

महीधरभाष्यम् ।

५० ५१

भगवतः सकलयज्ञादिपदार्थतादात्म्ये आचार्यमहाभाष्य-
कारादिसंमतिप्रदर्शनं, वेदस्य भेदाभेदप्रतिपादने-
तात्पर्यप्रदर्शनञ्च रामानुजभाष्ये ।

५१ २

तस्यैव यज्ञफलरूपत्वप्रतिपादनपरं मन्त्रव्याख्यानं रामानु-
जमतेन ।

५१ २१

भाष्यचतुष्टयोपेतषोडशर्चपुरुषसूक्तसमाप्तिः ।

५२ ७

उत्तरनारायणप्रारंभः ।

५३ १

सप्तदशो मंत्रः ।

५३ २

सायणभाष्यम् ।

५३ ७

उक्तपुरुषसृष्टिः पुरातनी न त्वर्वाचीनेत्यभिप्रेत्य मङ्गलभाष्यम् ।

५३ २५

महीधरभाष्यम् ।

५४ १९

श्रुत्युक्तभूतादिप्रतिपादनद्वारा तत्त्वंपदयोः सामाधिकरण्य-

प्रतिपादनेन तत्प्राप्तिरित्याशयेन रामानुजभाष्यम् ।

५५ ६

अष्टादशो मन्त्रः ।

५५ २५

सायणभाष्यम् ।

५६ २

मङ्गलव्याख्यानम् ।

५६ १७

महीधरभाष्यम् ।

५६ २४

अहमर्थाश्रयतया त्वंपदनिरूपणेनासिपदसामानाधिकरण्यं

प्रदर्शयितुं ब्रह्मप्राप्तिं फलत्वेन प्रतिपादयत् तत्तत्स्वरूपनि-

र्देशकं रामानुजभाष्यम् ।

५७ २

एकोनविंशो मन्त्रः ।

५९ १

सायणभाष्यम् ।

५९ ६

‘प्रजापतिश्चरती’त्यादिपूर्वार्धमङ्गलम् ।

५९ १६

‘तस्य धीरा’ इत्यादेर्व्याख्याने योनिसम्बन्धस्य लोकवदीश्वरे-

झीक्रीयमाणे को विशेष इत्याशंक्य योनिपदार्थस्य

परज्योतिष्ट्वेन प्रतिपादनम् ।

६० ६

महीधरभाष्यम् ।

६० २९

सर्ववेदार्थप्रतिपादकं रामानुजभाष्यम् ।

६१ ७

प्रजापतिशब्दस्य प्रणवार्थत्वं यद्वेत्यादिना ।

६१ १६

विषयः ।

विंशो मन्त्रः ।

सायणभाष्यम् ।

वेधोमाहात्म्यनिरूपणाय 'यो देवेभ्य' इत्यस्य मङ्गलभाष्यम् । ६२ १०

वेधसो देवाद्यत्ववत् ऋग्वेदस्य वेदाद्यत्वेन सर्ववेदात्मकत्वेपि मुख्यतया तद्रूपत्वप्रतिपादनम् । ११

महीधरभाष्यम् । १२

मुमुक्षुरुतार्थताव्यक्तये सर्वनियामकतयेश्वरस्तुतिवर्णनं मङ्गलभाष्ये । २७

'यश्च देवानां पुरोहित' इत्यत्र महाभारतादिप्रमाणकथनम् । ६३ २ १४

यः सर्वदेवेभ्यः पूर्वो जात इत्यत्र श्वेताश्वतरोपनिषत्सिद्धान्तकथनम् ६४ १२

एकविंशो मन्त्रः । ६५ ८

सायणभाष्यम् । ११

ऋग्वेदस्याद्यब्रह्मात्मकत्वादेवैवग्राधीतत्वाऽभिप्रायेण मङ्गलभाष्यम् । १७

महीधरभाष्यम् । ६६ २

मुमुक्षुश्चद्वौत्पादाय पुरुषप्राप्तिमाहात्म्यप्रतिपादकं रामानुजभाष्यम् । २

अत्रैव रामानुजभाष्यसमाप्तिः, भाष्यकर्तृगुरु-समयादिनिर्देशश्च । ६७ ५

द्वाविंशो मन्त्रः । ६८ ११

सायणभाष्यम् । २४

पुनस्तस्य पत्न्यादिसम्पदा महिष्ठत्वबोधकं मङ्गलभाष्यम् । ६८ १०

यद्वेत्यादिना व्याख्यानान्तरम् । ६९ ४

मङ्गलभाष्यसमाप्तिः । १२

महीधरभाष्यम् । २९

भाष्यचतुष्टयोपेतोत्तरनारायणसमाप्तिः । ७० १२

सायणभाष्योपेतवैष्णवमंत्राः । ७३ २९

समाप्तिः ।

भाष्यचतुष्टयोपेतपुरुषसूक्तस्य

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।

शुद्धम् ।

चतुष्टयात्-

चतुष्टयात्-

२ १४

आश्वलायन-

तैत्तिरीय-

२१ २७

तैत्तिरीयानां-

आश्वलायनानां

२१ २८

महीधरभाष्यम्

मंगलभाष्यम्

३४ १

महीधरभाष्यम्

॥ ३

१३

१४

३९ २२

१४

१५

४० ३२

मुमुक्षु

मुमुक्षु

६३ १५

अत्र दृष्टिपात्रमात्रबोधानामशुद्धीनां निवेशो न कृतः इति द्रष्टव्यम् ।

अथ पुरुषसूक्तम् ।

महस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 स भूमिः सर्वतस्पृत्वात्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥१॥
 पुरुषः एवेदः सर्वं यदभूतं यच्च भ्रूव्यम् ।
 उतामृतत्वस्थेति शान्तो यदन्नैनातिरोहति ॥२॥
 एतावानस्य महिमातो ज्यायाँश्च पूरुषः ।
 पादोऽस्य विद्वांभूतानि त्रिपादस्यामृतान्दिवि ॥३॥
 त्रिपादूर्ध्वऽउदैत्पुरुषः पादोऽस्येहामवत्पुनः ।
 ततो विष्णुर्द्व्यक्रामत्साशनानश्नतेऽग्निम् ॥४॥
 ततो विवराडजायत विवराजोऽग्निपूरुषः ।
 स ज्ञातोऽत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥५॥
 यत् पुरुषेण इविषां देवा यज्ञमतन्वत ।
 व्वसन्तोऽस्यासीदाज्यंङ्ग्रीष्मऽदधमः शरद्विः ॥६॥
 सप्तास्यांसन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।
 देवा यद्यज्ञन्तन्वाना अबध्नन्पुरुषम्पशुम् ॥७॥
 तं यज्ञम्वर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषव्ज्जातमग्रतः ।
 तेन देवाऽअयजन्त माध्याऽऽर्षयश्च ये ॥८॥
 तस्मात् यज्ञात्सर्व्वहुतः सम्भृतमृषदाज्यम् ॥
 पशूँस्ताँश्चक्रे व्वायव्यानारण्यान्याम्याश्च ये ॥९॥
 तस्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतः कृत्वा सामानि जज्ञिरे ।
 छन्दाँसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥१०॥
 तस्मादश्वाऽअजायन्त ये के चोभयादतः ।
 गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाताऽअजायन् ॥११॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
 मुखाङ्गिमस्य कौ बाहू का ऊरु पादाऽ उच्येते ॥१२॥
 ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः ।
 ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यामङ्गुष्ठोऽ अजायत ॥१३॥
 चन्द्रमा मनसो ज्ञातश्चक्षुः सूर्योऽ अजायत ।
 मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्यायुरजायत ॥१४॥
 नाभ्याऽ आसीदन्तरिक्षः शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।
 पद्भ्याम्भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाऽ अकल्पयन् ॥१५॥

*वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्
 आदित्यवर्णन्तमसस्तु पारे ।
 सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः
 नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते ॥ १ ॥

*धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार
 शक्रः प्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः ।
 तमेव विद्वानमृतं इह भवति
 नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ २ ॥
 यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्ता-
 नि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
 ते ह नाकम्महिमानं सचन्त
 यत्र पूर्वे स्माध्याह्नं सन्ति देवाह्नं ॥ १६ ॥

इति पुरुषसूक्तं समाप्तम् ॥

अथोत्तरनारायणम् ।

अद्भ्यः सम्भृतं पृथिव्यै रसाच्च
विद्वद्वक्त्रमणं समवर्त्तताग्रे ।
तस्य त्वष्टा विद्वद्वक्त्रमणेति
तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ॥ १७ ॥
वेदाहमेतत्पुरुषम् महान्तभा-
दित्यवर्णन्तमसः परस्तात् ।
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति
नान्यं पन्थां विद्यतेयनाय ॥ १८ ॥
प्रजापतिश्चरति गर्भेऽन्तर-
जायमानो बहुधा विजायते ।
तस्य योनिस्परिपश्यन्ति धीरा-
स्तस्मिन्ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥ १९ ॥
यो देवेभ्यः आपति यो देवानामपुरोहितं ।
पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥ २० ॥
रुचम्राह्मज्जनयन्तो देवाऽअग्रे तदब्रुवन् ।
यस्तैवम्राह्मणो विद्यात्तस्य देवाऽअसन्वशे ॥ २१ ॥
श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे
पाश्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् ।
इणनिषाणामुष्मद्विषाण
सर्वलोकम् इषाण ॥ २२ ॥

इत्युत्तरनारायणम् ॥

ॐ सहस्रक्षणे नमः ।
अथ भाष्यचतुष्टयोपेतं

पुरुषसूक्तम् ।

तत्र प्रथमा ऋक् —

हरिः ॐ । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यनिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

सहस्रशीर्षा । पुरुषः । सहस्रऽअक्षः । सहस्रपात् । सः ।
भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशऽअङ्गुलम् ॥ १ ॥

तत्र ऋक्शाखीयं—

श्रीमत्सायणाचार्यप्रणीतपुरुषसूक्तभाष्यम् ।

सहस्रशीर्षेतिषोडशर्चं षष्ठं सूक्तम् । नारायणो नाम ऋषिः । अ-
न्या त्रिष्टुप् । शिष्टा अनुष्टुभः । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो
यः पुरुषः “पुरुषान्न परं(१) किञ्चित्” इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः स
देवता । तथा चानुक्रान्तम्—सहस्रशीर्षा षोडश नारायणः पौरुष-
मानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं त्विति । गतो विनियोगः ॥

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः, सोऽयं
सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्य-
र्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वा-
त्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवं सहस्राक्षत्वं सहस्रपात्वं च । स
पुरुषो भूमिं(२) ब्रह्माण्डगोलकरूपां विश्वतः सर्वतो वृत्वा परिवेष्ट्य
दशाङ्गुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठदतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्गुलमि-
त्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ॥ १ ॥

(१) बात्रापरमिति पाठान्तरम् । (२) भूमिर्ब्रह्माण्डरूपातीतश्च भूमिं पा० ।

श्रीमदादिगुरुदत्तात्रेयाय नमः ॥

श्रीमङ्गलाचार्यकृतं भाष्यम् ।

दत्तात्रेयमहं ब्रजामि शरणं सर्वज्ञमीशेश्वरं
यं नत्वा दुहिणादयोऽपि कृतिनः, कुर्वेऽथ भाष्यं मुदा ॥
सूक्तस्यास्य गरीयसः परमया भक्त्या च देवे गुरौ
तस्मिन्नात्मचिदेकसारजलधौ तत्त्वप्रदीप्यै नृणाम् ॥ १ ॥

अथ पुरुषसूक्तस्य पुरुषात्मकत्वात्तस्य च त्वम्पदाभिधेयत्वाच्चा-
दौ तत्पदवाच्यलक्ष्यार्थयोर्वाच्यमाह । पुरुषाणि महदादितत्त्वानि सनो-
ति मायोपेतत्वेनेति पुरुषो-“यतो वा इमानि भूतानि जायन्त” इति
“इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप इयत” इति च श्रुत्यन्तरात्, महदादिवि-
राडन्तसर्वजगदात्मकः परमात्मा पुरुषशब्दाभिधेय इत्यर्थः । अनेन
तत्पदवाच्यमुक्तम् । तथा च तस्यैव लक्ष्यार्थमुद्बोधयति-पुरुषः “पूर्व-
मेवाहमिहासमिति, तत्पुरुषस्य पुरुषत्वमिति” श्रुतेः सन्मात्रं ब्रह्म
“सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति” च श्रवणात् पूर्वोक्तमहदादिसकल-
जगदधिष्ठानं शुद्धबुद्धसत्यचिदानन्दनित्यनिर्विकारनिरुपाधिकं ब्रह्मैव
सृष्टेः पूर्वमेव स्थितत्वात् पुरुष इत्यर्थः । अनेन पुरुषशब्दस्य द्वौ तत्प-
दवाच्यलक्ष्यार्थावुक्तौ । अथ त्वम्पदवाच्यलक्ष्यार्थावुच्येते । तत्र वा-
च्यार्थमुत्थापयति-पुरुषाणि शरीराणि स्वीकरोति-पुरुभिर्मनइन्द्रिया-
दिभिः सीदतीति वा पुरुषः ‘रूपं रूपं प्रति रूपो बभूव’ “अविद्याया-
मन्तरवर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः अन्धेनैव नीयमाना
यथान्धाः” ‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया, तयोरन्यः पिप्पलं स्वाकृत्य-
नश्नन्नन्योऽभिचाकशीति च’—

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥

इति च बह्वीनां श्रुतीनां विद्यमानत्वात् देहेन्द्रियादिमायाकायों-
पाधिकत्वात् त्वम्पदवाच्योऽयं पुरुष इत्यर्थः । तथाच लक्ष्यार्थत्वेन
शुद्धजीवं प्रत्यगात्मानं प्रतिपादयति-पूर्धुं देवर्षिनरतिर्यगादिशरीरेषु
शेत इति पुरुषः-“एको देवः सर्वभूतेषु गूढ” इति श्रवणात् । तथा
च गायत्र्यास्तृतीयपादेनाप्ययमेवार्थोऽभिधीयते । धियो यो नः प्रचोद-

मङ्गलभाष्यम् ।

यादित्यस्य मन्त्रचरणस्यार्थः—नोऽस्माकं बुद्ध्याद्युपाधिमतां जीवानां धियो बुद्धीस्तदुपलक्षितमनःप्रमुखेन्द्रियादीनीति यावत् । योऽन्तर्यामी चिदात्मा प्रचोदयात् प्रेरयेत् तत्तद्विषयेषु प्रवर्तयेद्यतस्तेषां स्वतो जडत्वादिति । त्वम्पदलक्ष्यार्थ आत्मा कूटस्थस्तत्सवितुरित्यादिपदैर्निर्दिष्टेनाद्वयपरब्रह्मणा धीमहीतिपदेन तदीयासिपदस्थानीयेनैक्यं बोधयतीति समासतो वेदमातुः समग्राथो दर्शितः । एवं तावत्पुरुषशब्दार्थमुक्त्वा तस्य च तत्पदवाच्यार्थत्वेन यच्छब्दबलब्रह्मत्वमुक्तं तदेव वैराजपुरुषरूपेण सहस्रशीर्षेत्यादिवाक्यैर्भूमत्वमनुवर्णयति श्रुतिः । ननु प्रथमतो उक्तस्य सहस्रशीर्षेति वाक्यस्यार्थमनुक्त्वा तृणजलूकन्यायेनाप्रपदं व्याख्यातं किमेतदनुक्रमं विहाय व्युत्क्रममिति चेत्, न विशेष्यविशेषणयोरंशांशिनोर्वा विशेष्यांशिनोरेवाग्रग्राह्यत्वात्किञ्चिद्विरोध इत्याशंकां परिहृत्य प्रकृतमनुसरन्नाह—सहस्रशः शीर्षाणि शिरांसि मुकुटकुण्डलादिमन्ति ब्रह्मरुद्रेन्द्राग्निचन्द्रार्कादीनां यस्य स सहस्रशीर्षा तत्तद्देवताद्यात्मकत्वेन स एव भूमा महापुरुष इत्यर्थः । सहस्राक्षः सहस्रपात् पूर्ववत्सुगमः । स एतादृशः परमेश्वरो ब्रह्माण्डशरीरवान् भूमिं भूशब्दोपलक्षितभूर्भुवःस्वराख्यत्रैलोक्यमित्यर्थः । अत एव विश्वतः समन्ततः सर्वं जगदिति यावत्, वृत्त्वा आवृत्य अधिष्ठाय, दशाङ्गुलानि मीयन्ते यस्मिन्कर्मणि तद्दशाङ्गुलं अत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य अतिष्ठत् स्थितवान् । औपचारिकमिदं वचः परिमातुमशक्यत्वात् सर्वतोऽधिकं व्याप्य तिष्ठतीति भावः ॥ १ ॥

अथ यजुःशाखीयं—

श्रीमदाचार्यमहधिरकृतं भाष्यम् ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

रमांकान्तं गिरं नत्वा हेरम्बं शिवमम्बिकाम् ।

एकत्रिंशेऽधुनाऽध्याये वेददीपो वितन्यते ॥

कात्या० नियुक्तान् ब्रह्माभिष्टौति होतृवदनुवाकेन सहस्रशीर्षेति (१।२।१।११) ।

अस्यार्थः—नियुक्तान् ब्राह्मणमित्यादिपशून् सहस्रशीर्षेत्यनुवाकेन

महीधरभाष्यम् ।

षोडशर्चेन ब्रह्मा स्तौति होतृवदिति “त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमाम्” इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥

का० त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्मन्नग्नी सूर्यमुपस्थायाद्भ्यः सम्भृत इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोऽरण्यं गत्वा न प्रत्यवेयाद्ग्रामे वा विवत्सन्नरण्योः (२१।१।१७।१८) । त्रैधातवी उदवसानीयेष्टिः तदन्ते “अयं ते योनिः” इत्यग्नी आत्मनि समारोह्य तदुष्माणमास्ये प्रवेश्य “अद्भ्यः सम्भृत” इति षडृचेनानुवाकेन सूर्यमुपस्थाप्य पश्चादपश्यन्वनं गत्वा ग्रामं नागच्छेत् । वानप्रस्थो भवेदित्यर्थः । यद्वा ग्रामे वस्तुमिच्छन् अरण्योरग्नी समारोप्याकौपस्थानानन्तरं ग्रामे गत्वा यज्ञान्कुर्यादिति सूत्रार्थः ॥

अथ मन्त्रार्थः । नारायणपुरुषदृष्टा जगद्बीजपुरुषदेवत्याः षोडशऋचः पञ्चदशानुष्टुभः षोडशी त्रिष्टुप् । “ब्रह्मणे ब्राह्मणम्” इत्याद्याः पुरुषमेधरूपस्य परमात्मनोऽवयवाः पूर्वाध्यायान्ते प्रोक्तास्तेषामवयवी पुरुषोऽत्र स्तूयते । अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः “पुरुषात् परं किञ्चित्” इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराजाख्योऽस्ति । कीदृशः ? सहस्रशीर्षा । सहस्रशब्दो बहुत्ववाची । संख्यावाचकत्वे सहस्राक्ष इति विरोधः स्यात् । नेत्रसहस्रद्वयेन भाव्यम् । ततः सहस्रमसंख्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः । “शीर्षे-श्छन्दासि” पा० ६।१।६० इति शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः । शिरोग्रहणं सर्वावयवोपलक्षणम् । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तस्यैवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवमग्रेऽपि । सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः । अक्षिग्रहणं सर्वज्ञानेन्द्रियोपलक्षणम् । सहस्रपात् सहस्रं पादा यस्य । “सहस्रा सुपूर्वस्य” (पा० ५।४।१४०) इति पादस्यान्त्यलोपः । पादग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । सः पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डलोकरूपां (१) सर्वतः तिर्यक् ऊर्ध्वमधश्च स्पृत्वा व्याप्य, स्पर्णो-तिर्व्याप्तिकर्मा । यद्वा भूमिशब्दो भूतोपलक्षकः । पञ्च भूतानि व्याप्य । दशाङ्गुलपरिमितं देशमध्यतिष्ठत् अतिक्रम्यावस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद्वहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः । यद्वा नाभेः सकाशाद्दशाङ्गुलमतिक्रम्य हृदि स्थितः । नाभित

(१) अत्र विश्वतो वृत्वेत्यत्र सर्वतस्पृत्वेति याजुषां पाठो ऋचि बोध्यः ।

महीधरभाष्यम् ।

इति कुतो लभ्यते “कतम आत्मा” ? इत्युपक्रम्य “सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरिति” श्रुतेः विज्ञानात्मनो हृद्यवस्थानं कर्मफलोपभोगाय अन्तर्यामिणो नियन्तृत्वेन । तदुक्तम् —

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ (मुण्ड० ३।१।१) इति । स पुरुषोऽत्र देवता । तथा च श्रुतिः—“इमे वै लोकाः परममेव पुरुषो योऽयं पवते सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात्पुरुषः” (१३।६।२।१) इति ॥ १ ॥

श्रीरामानुजभाष्यम् ।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः ।

श्रीमते निम्बार्कायनमः ।

हरिः ॐ ।

अभयवरदमूर्तिं श्वेतपद्मासनस्थं

विधिभवासनकाद्यैः सेव्यमानं समन्तात् ॥

स्वधृतनिगममार्गान् बोधयन्तं मुनीनां

तमहममरवन्द्यं सम्भजे श्रीहयास्यम् ॥ १ ॥

अज्ञानार्णवमग्नानां समुद्धारपरायणम् ।

वन्देहं परमाचार्य्यं श्रीनिम्बार्कमहामुनिम् ॥ २ ॥

श्रीगोवर्धनस्वामिनं गुणनिधिं श्रीकृष्णभक्तिप्रदं

विद्वद्वृन्दविराजितं सुखकरं सौभाग्यरत्नाकरम् ॥

राधाकृष्णपदारविन्दमनिशं ध्यायन्तमत्यादरात्

वन्देहं विमलार्थद्योतनपरं निम्बार्कवंशप्रभुम् ॥ ३ ॥

श्रीमुकुन्दं गुरुं नत्वा कृष्णरूपिणमीश्वरम् ।

श्रीकृष्णकृतसर्वस्वं सदा कृष्णजनप्रियम् ॥ ४ ॥

सनाढ्यकुलसंभूतं रघुनाथं पितामहम् ।

नमामि जनकं चाहं रामं विजयपूर्वकम् ॥ ५ ॥

कृष्णप्रीतिपरां व्याख्यां स्तोत्रराजशिखामणेः ।

इन्दिराकृष्णशर्माहं कुर्वे ह्यर्थप्रकाशिकाम् ॥ ६ ॥

अथेह सकलविश्वजन्माद्यभिन्ननिमित्तोपादानकारणभूतस्य वा-

रामानुजभाष्यम् ।

त्सल्यादिगुणार्णवस्य मुमुक्षुपरिध्वेयपादपद्मस्य श्रीलक्ष्मीकान्तवासुदेवमधुसूदनविष्णुहृषीकेशराधाप्रियगोविन्दादिशब्दाभिधेयस्य, परब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्य श्रीब्रह्मेशेन्द्रादिवन्दितचरणारविन्दस्य भगवतः परमप्रसादहेतुभूतं सर्ववेदार्थसारं सर्वेषामभीष्टकारकं पुरुषसूक्तं व्याख्यास्ये । तत्र स्वाभाविकमिन्नाभिस्वरूपस्य भगवतस्तत्त्वपदार्थनिरूपणपूर्वकत्वात्तत्पदवाच्यज्ञेयस्य व्यापकतां दर्शयन् स्तौति सहस्रशीर्षति । अत्र सहस्रशब्दोऽसंख्यातवचनपरः, तदर्थस्मृतौ भगवतैवोक्तत्वात्—

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ इति ।

भूमिशब्दो ब्रह्माण्डान्तःप्राणिदेहवाचकः । सर्वत इति कालस्वभावजीवादीनां व्यापकतां दर्शयति । सहस्रशीर्षेत्यस्यावयवार्थपरत्वादवयवावयविभावोऽत्र विवक्षितः—“यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेदेति” श्रुतेः । पुरुषशब्दस्यालौकिकार्थपरत्वम्—“उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः” इति स्मृतेः । द्वादशाङ्गुलमित्यत्राधिक्यमेव विवक्षितम् । तथाच पुरुष अपरिमितशीर्षवान् कार्यकारणव्याप्यव्यापकात्मात्मीयादिभावैर्व्याप्य स्थितः—“सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वं” इति स्मृतेः । सहस्राक्ष इत्यत्राक्ष इत्युपलक्षणम् अपरिमितज्ञानेन्द्रिययुक्त इत्यर्थः—“यस्य ज्ञानमयं तपः” इति श्रुतेः । सहस्रपादित्यनेनापरिमितकर्मेन्द्रियवानित्यर्थः । अत्र च परमात्मनः कर्मज्ञानेन्द्रियावयविभावेन सर्वनियामकत्वं सर्वाधारत्वं सर्वप्रकाशकत्वं चोक्तं—“परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे”त्यादिश्रुतेः । सभूमिमिति भूमिशब्दः सर्वकारणीभूतप्रकृतिमारभ्य भूमिपर्यन्तकार्यवाचकः भूयते सर्वं यया सा भूमिः प्रकृतिः तया सह वर्तते इति सभूमिः प्रकृतिजीवकालस्वभावात्मकं समुदायमित्यर्थः । सर्वतस्तृप्तेति । सर्वतो बहिरन्तरात्मना प्रकृत्यादिसमुदायं पृथ्वा व्याप्य । पृङ् व्यायामे । सर्वत इति नमस्कारादित्वात्स इति सत्त्वम् । द्वादशाङ्गुलमतिक्रम्यातिष्ठत् सर्वं कार्यजातं व्याप्य ततोऽप्याधिक्येन स्थित इत्यर्थः ।

यद्वा पुर उषति प्रकाशयतीति पुरुषः दाहप्रकाशयोरेकाधिकरणत्वात् नामेरुद्धं द्वादशाङ्गुलमतिक्रम्यातिष्ठत् हृत्पद्मे इति या-

रामानुजभाष्यम् ।

वत् । अन्यत्सुगमम् ।

यद्वा पुरुषस्तुर्यः त्रिभिर्विशेषणैर्विश्वतैजसप्राज्ञानां ग्रहः । तथाच सहस्रशीर्षा इत्यत्रावयवावयविभावेन जाग्रदवस्था, सहस्रपादित्यनेन दृष्टश्रुतस्य सूक्ष्मत्वेन परिज्ञानात्स्वप्नावस्था, सहस्राक्ष इत्यनेन प्रज्ञा-
मात्रस्यावशेषत्वात्सुषुप्तिः । उत्तरार्द्धं पूर्ववत् ।

यद्वा केवलरूढ्या परैकवेद्यः पुरुषः । अन्यविशेषणैः पश्यन्त्या-
दीनां सङ्ग्रहः ।

यद्वा व्यूहपरत्वेन व्याख्येयम् । पुरुषशब्दस्य वासुदेवपरत्वाच्चि-
त्ताहङ्कारमनोबुद्धीनां सङ्ग्रहः । विश्वतो वृत्तेति पाठे सभूमिं कार्यका-
रणात्मकस्थूलसूक्ष्मरूपं भूतसमुदायं विश्वरूपेण व्यापकरूपेण व्याप्या-
तिष्ठत् । दशाङ्गुलमिति पाठे स एवार्थः । एष एव सर्वावतारहेतुभूतः-

एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम् ।

यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतिर्यङ्गरादयः ॥

इति श्रीभागवतोक्तेः ।

हयास्यं परमात्मानं विश्वव्यापिनमीश्वरम् ॥

संविद्रूपेण हृत्पद्मे तिष्ठन्तं तमहं भजे ॥ १ ॥

अथ द्वितीया—

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च ।

भव्यम् । उत । अमृतत्वस्य । ईशानः । यत् । अन्नेन ।

अतिरोहति ॥ २ ॥

सायणभाष्यम् ।

यदिदं वर्तमानं जगत्सर्वं तत्पुरुष एव । यच्च भूतमतीतं जगद्य-
च्च भव्यं भाविष्यज्जगत्तदपि पुरुष एव । यथाऽस्मिन्कल्पे(१) व-
र्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवास्तथैवातीतागा-
मिनोरपि कल्पयोर्दृष्टव्यमित्यभिप्रायः । उतापि च अमृतत्वस्य(२)

सायणभाष्यम् ।

देवत्वस्यायमीशानः स्वामी । यद्यस्मात्कारणादग्नेन प्राणिनामग्नेन भोग्येन नि(५)मित्तेनातिरोहति स्वकीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति । तस्मात्प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकाराग्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

एतावता किमायातमित्यत्र फलितार्थमुपदिशति । पुरुषः पूर्वोक्तः परमेश्वर एव एवकारोऽन्यपदार्थस्यात्यन्तनिषेधकः । इदं इदन्तया निर्दिश्यमानं सर्वं सर्वशब्दवाच्यं सचराचरं जगत् “इदम् सर्वं यदयमात्मेति” श्रुतेः पुरुषादन्यन्न किञ्चित् । अनेन सोपाधिकतया निरुपाधिकतया च स एवेदं सर्वमिति भावः । इदंशब्दार्थं विभज्य दर्शयति-यद्भूतं यच्च भव्यम् । भूतं पूर्वजातं महदादि, यत् भव्यं भवितुमर्हं भावि भविष्यदिति यावत् यच्च जङ्गमाजङ्गमात्मकं भौतिकजातम् । भूतभव्यापेक्षया वर्तमानमप्यावश्यकत्वात्किं नोक्तम् ? यद्येवं तर्हि इदंशब्देन पूर्वोक्तेन तदप्युक्तमेवेति ज्ञेयम् । ननु वर्तमानभूतभव्यानां स्थितिसर्जनसंहारत्वात् तदात्मकत्वे तद्विकारित्वापत्तेर्न किञ्चिन्महत्त्वमीयते चेत्तन्महत्त्वकारणमापवर्ग्यहेतुत्वमुच्यत इत्याह उतामृतत्वस्येशान इति । उत अपि तु अमृतत्वस्य न मृतममृतं मरणधर्मशून्यं प्रलयेऽपि, अन्यथा स्वर्गिपेयामृतस्य प्रलयकालकलितत्वेन बाधदर्शनात्,-

न जन्मदेहेन्द्रियबुद्धिरस्ति न भूमिरापो मम वह्निरस्ति ।

न चानिलो मेऽस्ति न चाम्बरञ्च एवं विदित्वा परमात्मरूपम् ॥

इति कैवल्योपनिषत्प्रतिपादितं जन्मजरामरणादिधर्मविधुरं ब्रह्म आत्मा,-

“न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराण” इति स्मरणाच्च । तस्य भावस्तत्त्वं ब्रह्मात्मस्वरूपं मोक्षपदमिति यावत् । तस्येशानः ईशानशीलः प्रभुरधिकारीति यावत्-“यद्भूत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं ममेति” भगवद्वचनात् । अमृतमितिपदेन भक्ष्यत्वाद्भवदस्यापि विकृतिरा-

मङ्गलभाष्यम् ।

शङ्क्येत नेत्याह यदन्नेनातिरोहतीति । यदमृतत्वं तदन्नेन अद्यत इत्यन्नम्, अतीति वाऽन्नं कर्मफलमित्यर्थः “अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नम् तदुच्यते” इति श्रुतेरात्मानात्मविवेकिभिर्यदभुज्यते तदन्नं परमेश्वरार्पितत्वात्तदद्यत इत्यर्थमापद्यते, उक्तविवेकाभावे केवलानुत्पत्त्या-
त्तैर्यदभ्यवहियते तदन्नस्य भगवत्यनर्पितत्वात्तत्तानदमानानेव जनानु-
कथश्वासानतीत्यर्थमापद्यते, तेन तादृशेनान्नेन कर्मफलाभिधेनासत्तै-
हिकामुष्मिकप्रपञ्चेनेत्यर्थः अतिरोहति न तिरोधानं गच्छति ।

यद्वा अन्ने अन्नशब्दोपलक्षितपृथिव्यादिपाञ्चभौतिकप्रपञ्चे नाति-
शयेन रोहति रोहणं करोति नाभिमन्यते—मिथ्यात्वात् । न च सा-
क्षितया स्थितत्वात्तत्सम्पर्कगन्धोऽप्यस्यासङ्गस्याक्रियस्य घटते ।
पुनश्चाविर्भावतिरोभावौ प्रपञ्चस्यैव यत्र भवतस्तस्याधिष्ठानाच्चिदेकर-
सस्य निष्प्रपञ्चस्य तौ कुत इत्यत्र श्रुतिगीतां प्रमाणयति—

बृहदुपलब्धमेतदवयन्त्यवशेषतया

यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदिवाविकृतात् । इति ।

अस्यायमर्थः—उपलब्धं दृष्टं श्रुतञ्च एतत्सर्वं जगत् बृहत् ब्रह्म अव-
यन्ति जानन्ति विद्वांसः । कुतः ? अवशेषतया सर्वनिषेधावधितया-
ऽवशिष्यत इत्यवशेषस्तस्य भावस्तत्ता तथा यतोऽविकृतात् विकार-
शून्यात्परमात्मनस्सकाशाद्विकृतेर्विकारभूतस्य विश्वस्य उदयास्त-
मयौ उत्पत्तिलयौ मृदि वा-वाशब्द उपमायां मृदीव घटशरावादेर्भवत
इति शेषः । “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति”
श्रवणात् ॥ २ ॥

महीधरभाष्यम् ।

यत् इदं वर्तमानं जगत् तत्सर्वं पुरुष एव । यत् भूतमतीतं जगत्
यच्च (१) भाव्यं भाविष्यं जगत् तदपि पुरुष एव । यथास्मिन्कल्पे वर्त-
मानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामि-
नोरपि कल्पयोर्दृष्टव्यमिति भावः । उतापि च अमृतत्वस्य देवत्व-
स्य ईशानः स्वामी स पुरुषः यत् यस्मात् अन्नेन प्राणिनां भोग्ये-

महीधरभाष्यम् ।

नाम्नेन फलेन निमित्तभूतेनातिरोहति स्वीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्पुरुष एव । प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः ।

यद्वा सर्वं पुरुषश्चेत्तर्हि परिणामीत्याशङ्क्याह-अमृतत्वस्यामरणधर्मस्येशानः मुक्तेरीशः । यो हि मोक्षेश्वरो नासौ ध्रियत इत्यर्थः । किञ्च यत् जीवजातमन्नेनातिरोहति उत्पद्यते तस्य सर्वस्य चेशानः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्राम उक्तः तस्यान्नेनैव स्थितेः “इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्तीति” श्रुतेः ॥ २ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

एवं स्थूलसूक्ष्मभूतस्य प्रकृत्यादिसर्वकार्यस्य तदात्मकत्वं प्रतिपाद्य कालादीनामपि तदायत्तस्वरूपस्थितिप्रवर्तकत्वेनाभेदं दर्शयति पुरुष इति । एवकारोऽवधारणार्थः । इदं यद्वर्तमानकालीनं यद्भूतमतीतकालीनं यच्च भाव्यं भविष्यत्कालीनं तत्सर्वं पुरुष एव-“सर्वं खल्विदं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चने”त्यादिश्रुतेः,—

यच्च किञ्चिज्जगत्यास्मिन्दृश्यते श्रूयतेपि वा ।

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥

इति स्मृतेः । तथाच अमृतत्वस्य मोक्षस्य ईशानः प्रभुः । उत वितर्कः । सर्वात्मकत्वेपि मोक्षदातृत्वं—

जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः ।

सात्त्विकः स तु विज्ञेयः सर्वैर्मोक्षार्थाचिन्तकः ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेः, “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम्” इत्यादिश्रुतेः । न चैतेन परमात्मनो वैषम्यमिति वाच्यम् विषमताया निषेधात्-“वैषम्यनैर्घृण्य न सापेक्षत्वादिति”सुत्रात् । कुतो मोक्षदातृत्वं यद्यस्मादन्नेनादनीयेन स्वात्मीयविग्रहेणेति यावत् अतिरोहति प्रादुर्भावं लभते । ननु प्रपञ्चाधीशितुः कथं प्रपञ्चवत्प्रादुर्भाव इति चेच्छृणु-ईश्वरविग्रहाणां प्रपञ्चान्तर्गतत्वाभावात् यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः । किमात्मकोऽसौ ? ज्ञानात्मकः “चैतन्यात्मको मोक्षात्मकश्चे”त्यादिश्रुतेः । अत एव न केवलं सर्वात्मक एव किन्तु अमृतत्वस्य नित्यनिजानन्दस्यापीश्वरः प्रभुरिति यावत् ॥२॥

अथ तृतीया—

एतावानस्य महिमाऽतो ज्यायांश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

एतावान् । अस्य । महिमा । अतः । ज्यायान् । च ।
पूरुषः । पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिपाद । अस्य ।
अमृतम् । दिवि ॥ ३ ॥

सायणभाष्यम् ।

अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्त्येतावान्सर्वोऽप्यस्य पुरुषस्य महिमा स्वर्कायसामर्थ्यविशेषः । न तु तस्य वास्तवं स्वरूपम् । वास्तवस्तु पुरुषोऽतो महिम्नोऽपि ज्यायानतिशयेनाधिकः । एतच्चोभयं स्पष्टी क्रियते—अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थांशः । अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपादस्वरूपममृतं विनाशरहितं सदिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”त्यास्मात्तस्य परब्रह्मण इयत्ताया अभावात्पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथाऽपि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाऽल्पमिति विवक्षितत्वात् पादत्वोपन्यासः ॥ ३ ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

भवतु एतावता किमायातं परमेश्वरविषय इत्यत्र पूर्वोक्तप्रकारेणेदमेवाखिलं तस्य महित्वमित्यभिदधाति एतावानस्य महिमेति । एतावान् एतादृशो महिमा माहात्म्यमुत्कृष्टत्वमिति यावत् शबलब्रह्मकेवलब्रह्मतालक्षणमहत्त्वमस्य प्रत्यगभिन्नपूर्णाचिदखण्डानन्दजलधेः परमेश्वरस्य नान्यस्याद्वितीयत्वात्, “सर्वं खल्विदं ब्रह्म, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन, यः सर्वज्ञः स सर्ववित्, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतिकदम्बस्तस्य महिमानमेवोद्घोषयति ।

अतो ज्यायांश्च पूरुष इति । अतः कारणात् प्रबलबहुश्रुतिपादितात् ज्यायान् ब्रह्मादिदेवताभ्यो वरीयान् ।

मङ्गलभाष्यम् ।

यद्वा “महतो मंहीयान्” इति श्रवणात् ब्रह्मादिस्थावरान्तजग-
द्बीजान्महत्तत्त्वतो मंहीयान् गरीयानिति श्रुतेरर्थः । इत्थंभूतप्रभाव-
वान् पुरुषः पूर्णः परमात्मा । चकारः सगुणनिर्गुणयोः समुच्चायकः
सगुणो यः स एव निर्गुण इति तात्पर्यम् ।

ननु जगतः सत्यावरणसंयुतत्वेन परिमितत्वादात्मस्वरूपस्य
त्वपरिमितत्वात्कुतः सविश्वाविश्वयोः सामानाधिकरण्यं परिमे-
यत्वापरिमेयत्वलक्षणभेदप्रतीतेरित्याशङ्क्य, सत्यं सगुणत्वस्य स्व-
मायाविलसितचातुरीकलनाकलितत्वात्तस्य पूर्णचिदेकरसमहिम्नि
विश्वप्रपञ्चस्यैकपालक्षणपरिमाणवत्त्वात्तद्विशदीकरोति पादोस्य वि-
श्वाभूतानीति । विश्वाभूतानि सर्वाणि भूतानि मायागुणव्यतिकराज्जात-
मात्राणि भूतभौतिकानि चराचराणीति यावत् । अस्य परमे-
श्वरस्य पादः एकपात्परिमितचिद्विलासविभूतिरित्यर्थः ।

यद्वा अस्य परमेश्वरस्यामृतस्वरूपं चतुर्धात्परिमितं तत्रैकपादे
तदखिलभूतभौतिकप्रपञ्चो बहिःप्रपञ्चस्य मृतत्वं मायिकत्वात् ।
अन्तर्वस्तुतस्त्वमृतस्वरूपादभिन्नमिति ।

तर्हि त्रिपादिति शब्देनौपचारिकेणावशिष्टेनापरिमितामृतस्वरूपे-
ण स कुत्रास्त इत्यत्राह त्रिपादस्यामृतन्दिवीति । त्रिपात्संख्याकममृतं चि-
त्स्वरूपमस्य परमेशितुर्दिवि स्वर्गे तिष्ठतीति शेषः । एतावता म-
र्त्यलोकस्याल्पविभूतित्वात् एकपादमृतमुक्तम् “एकांशेन स्थितो ज-
गत्” इति भगवदुक्तेः । ऊर्ध्वलोकस्य महत्त्वात्प्रकाशमत्त्वात्त्रिपा-
दमृतमुदीरितम् ।

वास्तविकार्थस्तु त्रिपादित्यमृतस्य न परिमितत्वं किन्तु दिवि
द्योतमाने स्वप्रकाशात्मन्यमृतस्य चिद्रसस्य बृहत्त्वप्रतिपादनाश्च
किञ्चिद्विरोधः शङ्कनीयः ॥ ३ ॥

मंहीधरभाष्यम् ।

अतीतानागतवर्तमानकालसम्बद्धं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वो-
ऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषो विभूतिः न तु
वास्तवं स्वरूपम् वास्तवपुरुषस्तु अतः अस्मान्महिम्नो जगज्जालात्
ज्यायान् च अतिशयेनाधिकः । एतदुभयं स्पष्टीक्रियते-अस्य पुरु-
षस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पाद-

महीधरभाष्यम् ।

अतुर्थोऽशः अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपातस्वरूपम् अमृतं विनाशरहितम् तत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशे स्वरूपेऽवतिष्ठत इति शेषः । यद्यपि “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”त्याम्नातस्य परब्रह्मण इयत्ताया अभावात् पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यम् तथापि जगदिदं ब्रह्मरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात्पादत्वोपन्यासः ॥ ३ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

एवं तस्य सर्वस्वरूपत्वं सर्वव्यापकत्वं सर्वसाक्षित्वं चोक्त्वा प्रपञ्चात्मकत्वेन श्रेष्ठत्वं निरूपयति एतावानिति । अस्य पुरुषस्य कार्यकारणात्मकस्य भगवतः एतावान् सर्वव्यापकत्वसर्वनियन्तृत्वस्वतन्त्रसत्ताकत्वादिरूपो महिमा माहात्म्यम् । यद्वा प्रपञ्चात्मकत्वे सत्यमृतेऽशत्वे सति प्रपञ्चानभिभूतत्वमित्येषः अतः कारणज्ज्यायान् ज्येष्ठः चकारो निश्चयार्थकः ।

पादोऽस्येति । अत्र पादशब्दस्याधिष्ठानपरत्वं विश्वाभूतानीत्यस्याधिष्ठेयपरत्वम् । तथा चाधाराधेययोर्भेदविवक्षया सामानाधिकरण्यमेकवचनस्य सामान्यार्थपरत्वेन, अस्य पुरुषस्य पादशब्दवाच्यलोकेषु विश्वाभूतानि सर्वाणि भूतानि । यद्वा विश्वशब्दवाच्यानि सर्वाण्यपि भूतानि पाद इव पाद अंशभूत इत्यर्थः—“अंशो नानाव्यपदेशादिति” सूत्रात्, “ममैवांशो जीवलोक” इत्यादिस्मृतेः । तथाच त्रिपाद्रूपममृतं दिवि सत्यलोकजनलोकेष्वमृतक्षेमाभयभेदेन प्रतिष्ठितमिति शेषः । अस्येत्यावृत्त्या हिरण्यगर्भप्रधानादीनां कारणत्वनिरासार्थं तेनास्यैव भगवतो विश्वकर्तृकत्वादिधर्माश्रयत्वमन्येषां त्वौपचारिकम् “रोचितं रोचयाम्यहम्” इत्यादि श्रीभागवतोक्तेः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी—

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहामवत्पुनः ।

ततो विष्वङ्क्वामत्साशनानशने अभि ॥४॥

त्रिऽपात् । ऊर्ध्वः । उत् । ऐत् । पुरुषः । पादः । अस्य ।

इह । अमवत् । पुनरिति । ततः । विष्वङ् । वि । अक्रामत् ।

साशनानशने इति अभि ॥ ४ ॥

सायणभाष्यम् ।

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पर्शरहितो बहुलस्वरूपः सोऽयमुर्ध्व उदैत् । अस्मा(१)दज्ञानकार्यात्संसारद्वहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् । स्थितस्य तस्य योऽयं पादो लेशः सोऽयमिह (२)मायायां पुनरभवत् । सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताऽप्युक्तम्—

“विष्टभ्याहमिदं कृन्नमेकांशेन स्थितो जगत्” इति ।

ततो मायायामागत्यानन्तरं विश्वङ् देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन्न्यक्रामद्याप्तवान् । किं कृत्वा साशनानशने अभि । अभिलक्ष्य साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातम् । अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् । तदुभयं यथा स्यात्तथा । स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

पुनर्दाढ्यार्थान्तदेव विशिनष्टि त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहामवतु-
नरिति । त्रिपात्पुरुषोऽमृतस्वरूपः ऊर्ध्व ऊर्ध्वलोके उदैत् उदतिष्ठत्
प्रकाशत इत्यर्थः । अस्य पुरुषस्य पाद एकपादमृतमिहास्मिन्लोके
अभवात्(३) अभवत् दीर्घश्छान्दसः । पुनरिति शब्दः पूर्वोक्तार्थस्य
भूय उक्तत्वात् स्पष्टार्थः ।

यद्वा वक्ष्यमाणार्थसूचकत्वात्तत्किमित्यत्राह—ततो विश्वङ् व्यक्रामदि-
ति । ततो हेतोरूर्ध्वाधोलोकव्याप्तत्वात् विश्वङ् सर्वतः व्यक्रामत्
विशेषेणाक्रमितवान् । यथात्र श्रुतिः—“यदूर्ध्वं गार्गि दिवो अर्वाक् पृ-
थिव्या यदन्तरा द्यावा पृथिवी इमे यद्भूतं भवच्च भविष्यच्चेति” ॥

अत एवोर्ध्वाधोलाकावभिनीय दर्शयति साशनानशने अभीति । अधो-
लोकस्य साशनत्वं कर्मभूमित्वात् सुखदुःखफलभोगभाजनत्वाच्च ।
ऊर्ध्वलोकस्य त्वनशनत्वं तत्र कर्मकर्तृत्वतत्फलभोक्तृत्वाभावात्के-
वलानन्दभाजनत्वाच्च ते साशनानशने प्रवृत्तिनिवृत्ते वर्त्मनी अशनेन
कर्मतत्फलखेदमोदात्मकेन सह वर्तत इति साशनम् न विद्यते पूर्वो-
क्तमशनं यस्मिन् तदनशनं तच्च तच्चेति ते अभीत्यभितो व्यक्राम-
दिति पूर्वोक्तान्वयः । उभे इति ऋक्शाखापाठः सुगमः ॥ ४ ॥

(१) घ. ‘दस्यात्कार्या’ ।

(२) ख. ग. मायया पु’ ।

(३) अनेन ‘अभवात्’ इति ऋक्शाखीयानां पाठश्चतुर्थार्चि बोध्यः ।

महीधरभाष्यम् ।

योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पर्शरहितब्रह्मरूपः अयमूर्ध्वः उदैत्
अस्मादज्ञानकार्यात्संसाराद्बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः उत्कर्षेण
स्थितवान् । तस्यास्य पादो लेशो जगद्रूपः इह मायायां पुनः अभ-
वत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । सर्वस्य जगतः परमात्म-
लेशत्वं भगवताप्युक्तम्—

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् । इति ।

ततो मायायामागत्यानन्तरं विश्वङ् विशु सर्वत्राश्रतीति विश्व-
ङ् देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान् । किं कृत्वा
साशनानशने अभि अभिलक्ष्य अशनेन सह वर्तमानं साशनम् अश-
नादिव्यवहारोपेतं चेतनप्राणिजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरि-
नद्यादिकम् ते अभिलक्ष्य स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः॥४॥

रामानुजभाष्यम् ।

जगज्जन्मादिकारणीभूतस्य भगवतो विश्वव्यापकत्वेऽपि तत्सं-
बन्धराहित्यं दर्शयति त्रिपादिति । पुरुषः त्रिपादूर्ध्वमुदैत् त्रयः पादास्त्रि-
पात् त्रिपाद ऊर्ध्वं त्रिपादूर्ध्वं त्रिसंख्याकपादशब्दवाच्यजनतपःस-
त्येभ्य ऊर्ध्वमुपर्युदैत् स्वाभिव्यक्तिमकरोत् ।

यद्वा त्रिपादित्यनेनोदरहृदयदहराणां तत् ऊर्ध्वमुपरिभागे सहस्रारे
पुरुष उदैत्स्वाविर्भावमकरोत्—

उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदशः

परिसर पद्भिति हृदयमारुणयोदहरम् ।

तत् उदगादनन्त तव धाम शिरः परमं

पुनरिह यत्समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखे ॥

इति वेदोक्तेः ।

यद्वा त्रिपाच्छब्देन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां ग्रहणं तत् ऊर्ध्वमुपरिभागे
तुरीयायामुदैत्स्वोपलब्धिं प्राप्त इत्यर्थः ।

यद्वा त्रिपाच्छब्देन वेदत्रयी संगृह्यते । तत् ऊर्ध्वमित्यनेन यत्र
सर्वेषां वेदानां प्रतिपादकतयैकीभावस्तस्मिन्धाम्नि स्वरूपे उपलब्धिं
गतः । ननु 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतिभ्यो
वाचकताया ब्रह्मण्यभावात्कथं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव इति चेन्न

रामानुजभाष्यम् ।

शङ्कायाः श्रुत्यर्थानवगाहित्वात्तथाहि यथा कश्चिदतिदृढतमपराक्रमः पुरुषः समुद्रावगाहने प्रवृत्त इत्यन्तानिश्चेतुकामो यथाशक्त्यवगाहितः समुद्रस्यापारावारत्वादगाधत्वादियत्तामप्राप्य शक्तिक्षयं च ज्ञात्वा तीरमपि दूरं दृष्ट्वा ततः पश्चान्निवृत्तः पूर्वस्थानमागत्य पुरुषान्वदति समुद्रोऽगाधतलस्पर्शो नावगाहितुं योग्य इति तथेयमपि श्रुतिरियत्तां परिहरति । एतच्च यत इति पञ्चम्यैव प्रतीयते अन्यथा 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, सर्वे वेदा यत्रैकी भवन्ति, शास्त्रयोनित्वात्, तत्तु समन्वयात्, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्देवविदेव चाहम्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रबाध इत्यलं विस्तरेण । अस्य पुरुषस्य इहास्मिन्प्रपञ्चरूपे कार्ये पुनः पश्चात्कार्योत्पत्तिसमये पाद इव पादोऽश अभवत् यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गः 'स पेशत बहुस्यां प्रजायेय' इत्यादिश्रुतेः । ततः कार्योत्पत्त्यनन्तरं विविधं सुष्टु अञ्चतीति विश्वङ् विश्वरूपो भूत्वा अशनेन सह वर्त्तमाना साशना न अशना अनशना साशनां च अनशना च साशनानशने भोगापवर्गसाधनीभूते अभि-
अभिव्याप्य व्यक्रामत् आक्रान्तवान् साशनाशब्दो वासनापरपर्यायः ।
द्वा सपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते
तयो रन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्योभिचाकशीति श्रुतेः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी-

तस्माद्विराज्जायत विराजो अधि पूरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

तस्मात् । विराट् । अजायत । विराजः । अधि ।

पूरुषः । सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् ।

अथो इति । पुरः ॥ ५ ॥

सायणभाष्यम् ।

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपञ्चयते-तस्मादिति ।
तस्मादादिपुरुषाद्विराड्ब्रह्माण्डदेहोऽजायतोत्पन्नः । विविधानि राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट् । विराजो अधि विराड्देहस्योपरि तमेव

सायणभाष्यम् ।

देहमाधिकरणं कृत्वा पुरुषस्तदेहाभिमानी कश्चित्पुमानजायत सोऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा । स एव स्वकीयया मायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं (१)सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत् । एतच्चाऽऽथर्वणिका उत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति— 'स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशाश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव' इति । स जातो विराट्पुरुषोऽत्यरिच्यतातिरिक्तोऽभूद्देवतियंङ्गानुष्यादिरूपोऽभूत् । पश्चाद्देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जति शेषः । अथो भूमेः सृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्वन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

ततः किमभवदिति विवक्षायामाह—तस्माद्विराडजायतेति । तस्मात्पुरुषशब्दवाच्यात्परात्मनः विराड् ब्रह्माण्डशरीरमजायताजनि ।

विराजोऽधिपुरुष इति । विराजो विराट्देहादधिपुरुषस्तदभिमानी पुरुषो वैराजोऽजायतेत्यनुषङ्गः ।

स जातोऽत्यरिच्यतेति । स वैराजः पुमान् जात उद्भूतः सन् अत्यरिच्यत अत्मकामत् अतिशयेनारिच्यत प्रकाशितवान् वा ।

पश्चाद्भूमिमयो पुर इति । पश्चादनन्तरं ऊर्ध्वलोकप्रकाशनात् भूमिं भुवं पश्चादशक्नोदिविस्तीर्णामतलवितलादिसप्तभुवनसंज्ञाम्, अथोऽनन्तरं पुरः जरायुजादिचतुर्विधभूतयोनीः अत्यरिच्यत प्रकाशयामासेति पूर्वणान्वयः । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदिति' श्रुत्या द्यावापृथिव्यन्तरिक्षलोकानन्तर्बहिश्च भोक्तृभोग्यरूपेणाधिष्ठाय सदसदात्मकः सर्वशरीरवान् स एवाभूदिति भावः ॥ ५ ॥

महीधरभाष्यम् ।

विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेव प्रपञ्च्यते—ततः तस्मादादिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहोऽजायत जातः । विविधं राजन्ते वस्तुन्यत्रेति विराट् । विराजः अधि विराड्देहस्योपरि तमेव देहमाधिकरणं कृत्वा पुरुषः तदेहाभिमानी एक एव पुमानजायत सर्ववेदान्तवेद्यः

१ ख. 'प कृत्वा त' । ङ. च. 'पं कृत्वा त' ।

महीधरभाष्यम् ।

परमात्मा स्वमायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवदित्यर्थः । एतच्चाथ-
र्वणोत्तरतापनीये स्पष्टमुक्तम्-‘स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं
देवताः कोशाश्च सृष्ट्वात्र प्रविष्ट इव विहरतीति’ । किञ्च स जातो
विराट्पुरुषोऽत्यरिच्यत अतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् प-
श्चाद्देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जति शेषः । अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं
तेषां जीवानां पुरः ससर्ज । पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः
शरीराणि ॥ ५ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

पूर्वप्रतिज्ञातकार्यस्योत्पत्तिं विस्तरेण दर्शयन् कार्यकारणाधिष्ठातुः
कार्याधिष्ठातुश्च प्रादुर्भावमाह-तत इति । तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वेन
यश्च पूर्वं व्यापकतया सर्वान्तर्यामितया प्रतिपादितः तस्मात्पुरुषा-
द्विराट् कार्यकारणरूपः प्रकृत्यधिष्ठाता अजायत स्वाविर्भावमकरोत् ।
विराजः सकाशात् अधिपुरुषः कार्याधिष्ठाता महत्त्वाधिष्ठाता अजा-
यत । स जातः सन् महत्त्वाहङ्काररूपकार्यात्मतया परिणमितः सन्
अत्यरिच्यत स्वतन्त्रतयाऽतिरिक्तो भूत्वा अपरिमितशक्तित्वात् ‘परा-
स्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च’ इति श्रुतेः,-

विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः ।

प्रथमं महतः सृष्टिः द्वितीयं त्वण्डसंस्थितम् ॥

तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ।

इतिविष्णुपुराणोक्तेः । पश्चाद्भूमिं भूम्यन्तसमुदायमसृजत अथो
भूतसमुदाये जाते पुरो देहाद्यसृजत । नन्वेकस्यैव कार्यकारणात्मत्वे
सति कर्मकर्तृविरोध इति चेन्न शक्तिविक्षेपपरिणामाङ्गीकारात्-
‘यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते चेति’ श्रुतेः । एतेन विवृतपरिणाम-
वादो निरस्त इति दिक् ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी । (१)

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तो अस्याऽऽसीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ ६ ॥

(१) अत्र यजुषां तस्माद्यज्ञादित्यादिमन्त्रत्रयं बोध्यम् ।

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत ।
वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् ।
हविः ॥ ६ ॥

सायणभाष्यम् ।

यद्यदा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषूत्पन्नेषु सत्सु देवा उत्तरसृष्टि-
सिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात्पुरुषस्वरूपमेव
मनसा हविष्ट्वेन सङ्कल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमत-
न्वतान्वतिष्ठन् । तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तो वसन्तर्तुरेवाऽऽज्यमा-
सीदभूत् । तमेवाऽऽज्यत्वेन सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं ग्रीष्म
इध्म आसीत् । तमेवेध्मत्वेन सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः । तथा शरद्-
विरासीत् । तमेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः ।
एवं पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन सङ्कल्पः । अनन्तरं वसन्ता-
दीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन सङ्कल्प इति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

अत एव कर्तृकार्यभोक्तृभोग्यरूपत्वेन तमेव हविर्यज्ञदेवतामय-
मुपपादयति यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वतेति । यः पूर्वमभिहितः पुरुष-
स्तदात्मकेन हविषा आज्यपशुपुरोडाशादिना होतव्यद्रव्येण देवा
ब्रह्मादयस्तदात्मका यज्ञ-इज्यते यज्विभिरिति यज्ञो यज्ञपुरुषः 'त्वं
यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रवणात् यजनीयं तमेव पुरुषमतन्वत अतन्वन्
इत्यजुरिति यावत् ।

तर्हि यज्ञसाधनसंभाराः सम्भ्रियन्तामित्यत्राह वसन्तोऽस्यासीदाज्य-
मिति । वसन्तो मधुमाधवमासद्वयात्मक ऋतुः 'मधुश्च माधवश्च
वासन्तिकावृतू' इति मन्त्रात् । अस्य ऋतुपुरुषस्य जाया इदमाज्यं
तेजः लोके वसन्तर्तावजाविकादिपशूनां नवपल्लविततरुपल्लव-
शाखापत्रपुष्पादिचर्वणात्क्षीरबाहुल्येनाज्यसमृद्धिदर्शनात् स एव
वसन्तः स्वस्य यज्ञपुरुषस्य हविराहुतये आज्यरूपो बभूवेत्यर्थः ।

तथाच ग्रीष्म इध्म इति । शुक्रशुचिमासयुगात्मक ऋतुः 'शुक्रश्च
शुचिश्च ग्रैष्मावृतू' इति मन्त्रात् । ज्वाल्याग्निमेधयतीति तथोक्तः

मङ्गलभाष्यम् ।

समित्युञ्ज आसीदित्यनुषङ्गः । अनेन ग्रीष्मर्तौ सकलगुल्मतलतादीनां द्रवशोषणादनलस्तत्समित्संस्कारमात्रेणैधत इति कृत्वा स एव यज्ञेश्वरप्रीत्यै इन्धनराशिरूपोऽभवदित्यर्थः ।

किञ्च शरद्विवरिति । शरत् इषोर्जमासद्वयात्मक ऋतुः 'इषश्चोर्जश्च शरदावृत्' इति मन्त्रात् । हविर्हविष्यं नूतनशाल्यादिब्रीहिधान्यजन्यान्नमासीत् प्रायेण शरदि शाल्यादिनवधान्यागमप्रसिद्धैर्यज्विनो लोके शरत्काल एव आग्रयणोपयोगिनवीनधान्यान्नेन यज्ञपुरुषं यजन्ते अतः स एव यज्ञपुरुषो हविष्वेन हूयत इत्यर्थः । अनेन ऋतुषट्कस्या-हत्वेपि वसन्ताद्युक्तत्रयस्य यजनोपयोगिकालत्वमित्युपवर्णित-मिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

महीधरभाष्यम् ।

यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसि-द्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्वेन सङ्कल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमतन्वतातनिषत । तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तः ऋतुरेवाज्यमासीत् आज्यत्वेन सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः । एवं ग्रीष्मः इध्म आसीत् ग्रीष्ममेवेध्मत्वेन सङ्कल्पितवन्तः । तथा शरत् हविः आसीत् शरदमेव पुरोडाशादिहविष्वेन सङ्कल्पितवन्तः । पूर्वं पुरुषस्य हविः सामान्यरूपत्वेन सङ्कल्पः अनन्तरं वसन्तादीनामा-ज्यादिविशेषरूपत्वेन सङ्कल्प इति द्रष्टव्यम् ॥ अत्र कण्डिकाव्युत्क्रमो-ऽस्ति अस्यानन्तरं तं यज्ञम् [८] ततः तस्माद्यज्ञाति तिस्रः [९] [१०] [११] क्रमेणैव ततः सप्तास्यासन् [७] इति क्रमोऽपेक्षितः ॥ ६ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

तदेवं सर्वोपस्थितस्य जगद्योनेः पुरुषोत्तमस्य साध्यसाधनसाध-कादिभिरभेदो दर्शितः । इदानीं कालावयत्वेन यज्ञाङ्गत्वं प्रतिपाद-यन्स्तौति यत्पुरुषेणेति । यदिति-तृतीयार्थेऽव्ययम् । येन हविषा हवर्नीयरूपेण पुरुषेण देवा द्योतनशीलाः सृष्ट्युपक्रमशुद्धसत्त्वेन जाता यज्ञमतन्वत विस्तारयामासुः ॥ अस्य यज्ञात्मकपुरुषस्य वस-न्तोपदिष्टः काल आज्य आज्यस्थानीयमासीत् । ग्रीष्मोपदिष्टः काल इध्मः इन्धनमासीत् । शरदुपदिष्टसंवत्सरावयवः हविर्हवर्नीयद्रव्य-समुदाय आसीत् ॥ ६ ॥

(१) अथ सप्तमी ।

सप्तास्याऽऽसन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।

देवा यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ ७ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिधयः । त्रिः । सप्त । सम्ऽइधः ।

कृताः । देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् ।
पशुम् ॥ ७ ॥

सायणभाष्यम् ।

अस्य साङ्कल्पिकस्य यज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त च्छदांसि परि-
धय आसन् । ऐष्टिकस्याऽऽहवनीयस्य त्रयः परिधय औत्तरवेदिका-
स्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनिधिरूपः । अत एवाऽऽज्ञायते—
'न पुरस्तात्परिध्यादित्यो ह्यवोद्यन्पुरस्ताद्रक्षाऽस्यपहन्ति' इति ।
तत एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । तथा
समिधस्त्रिः सप्त त्रिगुणितसप्तसंख्याका एकविंशतिः कृताः । 'द्वादश
मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंश' इति श्रुताः
पदार्था एकविंशतिदारुयुक्ते ध्मत्वेन भाविताः । यद्यः पुरुषो वैराजोऽस्ति
तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपा यज्ञं तन्वाना मानसं यज्ञं
कुर्वाणाः पशुमबध्नन्विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवा-
भिप्रेत्य पूर्वत्र यत्पुरुषेण हविषेत्युक्तम् ॥ ७ ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

सप्तास्यासन्परिधय इति । सप्तसप्त संख्याकानि महदहङ्कृतिपञ्चत-
न्मात्राणि शब्दानि अस्य यज्ञेश्वरस्य परितो धीयत इति परिधिः
परिधानं ते परिधयः आवरणवसनस्थानीयाः समिधो यथा दक्षिणो-
त्तरयोस्तिष्ठः तिस्रः प्रतीच्याञ्चैका इत्थमासन्, सप्तसंख्या वा परि-
धिसंज्ञा । उत यद्वत् दुर्गस्य परिधयः खाता बभूवुस्तद्वद्वक्षोर्दुर्गमा-
यैत इति ज्ञेयम् ।

(१) अस्मिन्भाष्यचतुष्टयोपेतपुरुषसूक्तमुद्रणे कृष्णयजुःशाखानुसारिमङ्गलभाष्यस्य तैत्तिरीय-
यजुःशाखाविशेषमंत्रव्यापकव्याख्यारूपत्वेन मुख्यतया गृहीतत्वादिवलायनमंत्रपाठानुक्रम एव
मुख्यो गृहीत इति । तैत्तिरीयाणामत्रतं यज्ञमिति मन्त्रो बोध्यः ।

मङ्गलभाष्यम् ।

त्रिः सप्त समिधः कृता इति । त्रिःसप्तैकविंशतिसंख्याका दशेन्द्रियाणि ज्ञानकर्मात्मकाणि मनसा सहैकादश पञ्च महाभूतानि गगनादीनि पञ्चासवः प्राणापानादयश्च मिलित्वा तावत्यः समिध इन्धनानि कृता देवैरिति शेषः ।

‘अथ यज्ञा अयूपा क्रतवः सयूपा’-इति लक्षणेन पुरुषपश्वालम्भनमनूय दर्शयति देवा ययज्ञं तन्वाना अवधन्पुरुषं पशुमिति । देवाः पूर्वोदिताः यद्यस्माद्यज्ञं क्रतुं तन्वाना विस्तारयमाणा यजमानास्सन्तः पुरुषं पुरुषशब्दवाच्यं पशुमवधन् यूपस्तम्भे बबन्धुः । अनेनाज्यादिपश्वन्तं सम्भारजातं सर्वं पुरुषापृथग्रूपमित्यर्थः ॥ ७ ॥

महीधरभाष्यम् ।

यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पुरुषं पशुमवधन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वं पुरुषेण हविषेत्युक्तम् । तदा अस्य सङ्कल्पितस्य यज्ञस्य सप्त गायत्र्यादीनि छन्दांसि परिधयः आसन् ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधयः औत्तरवेदिकाः त्रयः आदित्यः सप्तमः परिधिः प्रतिनिधिरूपः । तथा च श्रुतिः-‘गुण्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोतीति’ तत एते आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । त्रिःसप्त त्रिगुणाः सप्त एकविंशतिसंख्याकाः समिधः कृताः द्वादश मासाः पञ्चर्तवः त्रय इमे लोकाः असावादित्यः एते एकविंशतिरेकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः ।

यद्वा सप्त समुद्राः क्षीरोदादयोऽस्य यज्ञस्य परिधयः आसन् । भारतखण्डे यागा भवन्ति समुद्राणां परिधित्वम् । त्रिः त्रिगुणाः सप्त छन्दोवर्गाः समिधः कृताः गायत्र्यादीनि सप्त अतिजगत्यादीनि सप्त कृत्यादीनि सप्तेति ॥ ७ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

प्रतिज्ञातत्वेनोपसंहृतिं दर्शयति-सप्तास्येति । अस्य कालावयवरूपमूर्त्तैर्विश्वरूपस्य सप्त परिधयः कुण्डोपरिभागे समं ततोऽवस्थिताः परिधय आसन् । यद्वा परिधयः सप्तावरणान्यासन् त्रिः सप्त समिधः कृताः एकविंशतिसंख्योक्ताः समिधः कृतास्तन्त्रोक्ता वेदितव्याः ॥

रामानुजभाष्यम् ।

यद्वा प्रकृत्याद्येकविंशतितत्त्वानां ग्रहणम् । अथवा त्रिरिति पृथक्पदम् ससेति पृथक् तेन त्रिशब्दाच्चातुर्मास्यत्रिकस्य ग्रहणं ससेत्यनेनातिरात्रासायमवाजपेयादिसप्तसंस्थानां ग्रहणम् । यद्वा त्रिरित्यनेनावस्थात्रयस्य ग्रहणं सप्तपदन्तु भूम्यादिमहत्तत्त्वपर्यन्तकार्यज्ञापकमद्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथा परे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः शांसितव्रताः ॥

इति श्रीमुखोक्तेः । देवाः पूर्वोक्तरूपाः यद्यैर्हवनीयसंभारैर्यज्ञं तन्वाना विस्तारयन्तः पुरुषरूपपशुमवधन् आलभनमकुर्वन् । यद्वा पुरुषशब्दो लौकिकपुरुषपरस्तथाच पुरुषमात्मात्मीयेषु ममतानिष्ठमनात्मभावरूपं अत एव पशुं पशुवद्वर्तमानं 'ज्ञानेन हीनाः पशुभिः समानाः' इत्यादिश्रुतेः तमेवावधन् अनाशयन्निति ।

द्यक्षरं तु भवेन्मृत्युस्त्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।

ममेति च भवेन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतम् ॥

इति महाभारतोक्तेः । एवञ्च भूम्यादिमहत्तत्त्वपर्यन्तसमिद्रूपकार्यसंघाते पशुत्वरूपानात्मभावमवधन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमी ।

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः

तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ८ ॥

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः । तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥ ८ ॥

सायणभाष्यम् ।

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन्प्रोक्षितवन्तः । कीदृशमित्यत्राऽऽह—अग्रतः सर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च प्रागेवोक्तम्—तस्माद्विराडजायत विराजो अधि पुरुष इति [५] । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त । मानसयागं निष्पादितवन्त इत्यर्थः । के ते देवा इत्यत्रा-

साधनभाष्यम् ।

ऽह—साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयस्तदनुकूला ऋषयो मन्त्रद्रष्टारश्च ये सन्ति ते सर्वेऽप्ययजन्तेत्यर्थः ॥ ८ ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

तेन पुरुषाख्यपशुना किमकुर्वत देवा इत्याकांक्षायामाह तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रत इति । तं पुरोदितं यज्ञं यज्ञेश्वरं प्रति बर्हिषि क्रतौ प्रौक्षन् अग्रतः सृष्टेः प्रथमतो जातं पुरुषं पुरुषलक्षणपशुं मन्त्रैः प्रोक्षितवन्तः विशसनाय मन्त्रपूतं कृतवन्त इत्यर्थः ।

ततः किमाचरन्नित्यत्र सर्वे देवतर्पिमुख्यास्तेन पुरुषपशुना यजनमकुर्वन् इत्याह तेन देवा अयजन्तेति । तेन पुरुषस्वरूपेण पशुना ह्ययमानेन हविषा देवा अयजन्त यजितवन्तः ।

तानेव विभज्य दर्शयति साध्या ऋषयश्च ये इति । साध्यास्तपसा साधितुं तद्रूपतां गन्तुं योग्यास्तेषामजादीनां मध्ये देवा देवशब्दवाच्यास्तपसा असाध्या एते तु साध्या इति भेदः ऋषयश्च मन्त्राधिकारिणो मन्त्रतुल्यत्वेन परमपावना ये चान्येऽर्वाङ् देवादयस्ते सर्वे अयजन्ति पूर्वेणान्वयः ॥ ८ ॥

महीधरभाष्यम् ।

यज्ञसाधने यज्ञशब्दः, यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वमाभाव्य यूषे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृतवन्तः । कीदृशम्—अग्रतः सृष्टेः पूर्वं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च प्रागेवोक्तम्—‘तस्माद्विराडजायत विराजो अधि पूरुष’[५] इति । पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त मानसयागं निष्पादितवन्तः । के ते देवा इत्यत्राह—ये साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः ये च तदनुकूला ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः ते सर्वेऽप्ययजन्त ॥ ८ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

एवं मन्त्रत्रयेण यज्ञाङ्गभूताः संभारा वेदाश्च प्रतिपादिता इदानीं कर्तव्यतारूपत्वमपि तस्यैव दर्शयन् यजनक्रमं निर्दिशति तं यज्ञमिति । तमेवाग्रतः प्रथमतो जातं कारणात्मना स्थितं यज्ञरूपपुरुषं बर्हिषि कुशेषु प्रधानदेवतारूपेण प्रौक्षन् अभ्यसेचयन्निति । तेन यज्ञाङ्गहवनीयसंभाररूपेण हविरादिना देवा अयजन्त यजनमकुर्वन्त इति भिन्नो-

रामानुजभाष्यम् ।

पक्रमे तमेव तथा ये साध्या साध्यगणा देवास्तेऽयजन्त तदनन्तरं तमेव
तथा ये च ऋषय ऋषिगणास्तेऽप्ययजन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ नवमी ।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।

पशून्तांश्चक्रे वायव्या नारण्या (१) न्याम्याश्च ये ॥ ९ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । सप्तभृतम् । पृषत् ।
आज्यम् । पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यान् । आरण्यान् ।
ग्राम्याः । च । ये ॥ ९ ॥

सायणभाष्यम् ।

सर्वहुतः—सर्वात्मकः पुरुषो यस्मिन्यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुत् ।
तादृशात्तस्मात्पूर्वोक्तान्मानसाद्यज्ञात्पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं
संपादितम् । दधि चाऽऽज्यं चेत्येवमादि भोग्यजातं संपादितमित्य-
र्थः । तथा वायव्यान्वायुदेवताकांस्तांलोकप्रसिद्धानारण्यान्पशून्चक्रे
उत्पादितवान् । आरण्यां हरिणादयः तथा ये च ग्राम्या गवादय-
स्तानपि चक्र । पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्ब्राह्मणे समा-
स्नायते—‘वायवः स्वेत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षाः । अन्त-
रिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैतान्परिददाति’ इति ॥ ९ ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

ततः किं बभूवेत्यत्रेज्यमानयज्ञपुरुषात्परमेश्वरात् यद्यज्ञातं त-
त्तदाह तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यमिति । तस्मादिज्यमानात्सर्वं सं-
भारभूतं जङ्गमाजङ्गमजातं हुतं करोति इति सर्वहुत् तस्माद्यज्ञाद्यज्ञ-
पुरुषात्परमेश्वरात् । पृषदाज्यमिति । दधिघृतमिश्रं हविर्द्रव्यं इदं यतो
जातं तत् । पशूनामारण्यग्राम्यभेदेनोत्पत्तिमुदाहरति तांश्चक्रे वायव्याना-
रण्यान्ग्राम्याश्च ये इति । तान् तच्छब्देन पूर्वोक्तदधिघृतादिहविर्द्रव्याये

(१)अत्र याजुषां नारण्या इति प्रथमान्तः पाठो बोध्यः ।

मङ्गलभाष्यम् ।

भवान् वायव्यान् वायुदेवताकान् 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिका-
म' इति श्रुत्या श्वेतपशून्, उपलक्षणमेतत् वायुदेवताया एव स-
र्वजीवजीवनप्रवर्तनशालित्वात्तदुपलक्षितसर्वदेवताकान्पशूनित्यर्थः ।
अरण्ये भवानारण्यान् । ये च ग्रामे भवा ग्राम्यास्तांश्च चक्रे कृतवान्
सृष्टवान्यज्ञपुरुष इत्यर्थः ।

अत्र पृषदाज्यमिति वाक्यस्यार्थान्तरम् । कथं ? पृषादिति शब्दस्य
पृषत इत्यारण्यपशूपलक्षणकहरिणत्वम्, अजानां समूह आज्यं प्रा-
स्यपशूपलक्षणार्थमिति च तयोर्द्वन्द्वैक्यं सम्भृतं सम्पादितं उत्पन्नमि-
ति वा । तदेव स्फुटीकरोति-पशून्तांश्चक्रे इति सम्बन्धोऽनुसन्धे-
यः । ननु सर्वेषां देवानां सतां वायव्यानि वायोरेव श्रेष्ठ्यं किमु-
क्तं ? तत्र श्रुत्या वायोः परत्वमुपपादितं तदाह-‘नमस्ते वायो त्वमेव
प्रत्यक्षं ब्रह्मासि त्वामेव ब्रह्मावादिषम्’ इति ॥ ९ ॥

महीधरभाष्यम् ।

सर्वं हूयते यस्मिन् स सर्वहुत् तस्मात् पुरुषमेवाख्यात् यज्ञात्
पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं सम्भृतम् सम्पादितम् दध्याज्यादिभोग्य-
जातं सम्पादितमित्यर्थः । पुरुषेणेति शेषः । तथा स पुरुषः वायव्या-
न्वायुदेवताकान् तान् प्रसिद्धान् पशून् चक्रे उत्पादितवान्—‘अन्त-
रिक्षदेवत्याः खलु वै पशव’ इति श्रुतेः । अन्तरिक्षस्य च वायु-
देवत्यत्वात्पशूनां वायुदेवत्वम् । तान् कान् ? ये चारण्याः अरण्ये भ-
वाः हरिणादयः ये च ग्रामभवा गवाश्वादयस्तान् पशून् चक्रे ॥ ९ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

पश्चाद्भूमिमथो पुरः इत्यनेन प्रकृत्यादिकार्यजातस्य तन्नियम्यत्वं
तदात्मकत्वं तद्व्याप्यत्वं तदाधारत्वं चोक्तम्—‘पुरुषो वै यज्ञ’ इत्यादि
श्रुतेः पुरुषस्यैव यज्ञस्वरूपत्वाद्यज्ञस्य च तदपृथक्त्वात्तत्स्वरूपप्रतिपा-
दकत्वात्तदुपासनायां तत्प्राप्तौ च मुख्याङ्गत्वात्तस्यैव स्वरूपविज्ञानार्थं
सर्वेषां प्रधानस्याङ्गानां समुदायेन तस्मादुद्भवं दर्शयन् तदभेदं निर्दि-
शति-तस्मादिति । तच्छब्दः पूर्वपरामर्शित्वेनानुसन्धेयः । सर्वहुत् इति
पुरुषविशेषणम्, सर्वं हूयतेऽस्मिन्निति सर्वहुत् तस्मात्सर्वहुतः इत्यनेन
नानायज्ञमूर्तित्वेन सर्वस्यापि कार्यजातस्य तदायत्तस्वरूपस्थितिप्र-
वर्तकत्वेन तदीयसत्ताकत्वेन तदपृथक्त्वमुक्तम् ।

रामानुजभाष्यम् ।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥

इत्यारभ्य—

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥

इत्यनेन भगवतैव नानाद्यज्ञस्वरूपत्वेन सर्वस्यापि यज्ञात्मकत्वेन च प्रतिपादितत्वात् । तथाच श्रीमद्भागवते ब्रह्मवाक्यं—

यदास्य नाभ्यान्नलिनादहमासं महात्मनः ।

नाविदं यज्ञसंभारान्पुरुषावयवादृते ॥ इति ।

यज्ञाद्यज्ञस्वरूपात्पृषदाज्यं सदध्याज्यं सम्भृतं धत्तम् 'आज्यं वै देवानामभ्रम्' इत्याज्यस्यैव मुख्यत्वात्पूर्वनिर्देशः । यैश्च यज्ञः क्रियते तान्पृशून् चक्रे । ते च के ? वायव्या वायुवत्तिर्यग्गामिनो मयूरशुकादयः नारण्या जलचरा मत्स्यादयः ये च ग्राम्या ग्रामवासिनोऽश्वादयः तानिति । चक्रे इत्यस्यात्मगामित्वात्सर्वोपि यज्ञः जिज्ञासूनां स्वस्वरूपजिज्ञासार्थं स्वप्राप्त्युपायीभूतात्मप्रसादार्थं च स्वकीयत्वेनाधत्त इत्यर्थः । ननु कथमुक्तं स्वरूपजिज्ञासार्थं तद्विज्ञानार्थं च सर्वं कृतवानिति ? नहि कार्ये दृष्टे कस्याचिजिज्ञासा तद्विज्ञानं च जायते, एवञ्च सर्वेषां कार्यदर्शनपरत्वात्सर्वविषयानुभवपरत्वाच्च सर्वोपि ज्ञानिनः स्युरिति चेत्, न । कार्यथयार्थज्ञानस्य तद्वेतुत्वान्नहि कार्याणां याथार्थ्यं केनचिज्ज्ञायते । याथार्थ्यं च—किं कार्यं किं कारणं किं चैतेषां प्रयोजनं कुत्र जायन्ते कुत्र विलीयन्ते काधारः कथमुद्भवन्ति कथं तिष्ठन्ति कश्चैतेषां सम्बन्ध इति । तच्च वेदाध्ययनपूर्वककर्माचरणेन विधिनिषेधोभयविधविवेचनपूर्वकवेदमार्गावलम्बकत्वेन शिष्टोपदिष्टमार्गनिष्ठान्तःकरणे जायते नान्यत्रेत्यलं विस्तरेण ॥ ९ ॥

अथ दशमी ।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ १० ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । ऋचः । सामानि ।
जज्ञिरे । छन्दांसि । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् ।
अजायत ॥ १० ॥

सायणभाष्यम् ।

सर्वहुतस्तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञादृचः सामानि जज्ञिर उत्पन्नाः । त-
स्माद्यज्ञाच्छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे । तस्माद्यजुरजायत ॥ १० ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

पुनश्च किं जातं तदभिधत्ते तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत इति । मन्त्रशेषो व्या-
ख्यातः ।

ऋचः सामानि जज्ञिरे छन्दांसि जज्ञिरे तस्मादिति । ऋक् श्लोकवद्धरूपा
आख्यायिकाप्रचुरा च । ता ऋचो जज्ञिरे उत्पन्ना बभूवुः । ऋचां हौत्र-
कर्माहृत्वात्तत्र होता ऋग्वेद इत्यर्थः । सामानामुद्गीथप्रचुरत्वात्सामा-
नि सामवेदमन्त्रा औद्गात्रकर्माह्ना जज्ञिरे उद्गाता तत्र सामवेद इत्य-
र्थः । तथा च छन्दांसि—अनुष्टुप्त्रिष्टुप्जगतीपंक्तिरित्यादीनि त-
स्माद्यज्ञपुरुषात् जज्ञिरे जातानि वेदस्मृतिपुराणेतिहासशिक्षाकल्पा-
दीनां छन्दोमयत्वात् ।

यजुस्तस्मादजायतेति । यजुः समग्रं यजनार्हमन्त्रकलितमाध्वरकर्मा-
त्मकं जातावेकवचनम् यजुंषीति तस्माद्यज्ञपुरुषादजायत जातम् ।
अनेन स यजुर्वेदः स्वयं तत्राध्वर्युरभवदित्यर्थः । एतावता ऋक्साम-
यजुर्वेदास्त्रयो होतृद्गात्रध्वर्यव आसन् ऋत्विज इति भावः ॥ १० ॥

महीधरभाष्यम् ।

सर्वहुतः तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नानि ।
छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे । तस्माद्यजुरप्यजायत । ऋग्यजुः-
सामभिश्छन्दोभिश्च विना यज्ञा न सिद्ध्यन्ति ॥ १० ॥

रामानुजभाष्यम् ।

एवञ्च तस्य यज्ञस्वरूपत्वं यज्ञाङ्गत्वं च प्रतिपाद्य यज्ञाङ्गप्रतिपा-
दकानां वेदानामपि तदभेदेनोत्पत्तिं दर्शयति तस्मादिति । तच्छब्दस्य
पुनः पुनरावृत्त्या तत्तत्कार्यं प्रति पृथक्पृथगन्वयः । तस्माद्यज्ञात्सर्वहु-

रामानुजभाष्यम् ।

तः हवनीयसम्भारा जज्ञिरे । ऋच ऋग्वेदमन्त्राः सामानि सामवेदमन्त्राश्च जज्ञिरे । तस्माच्छन्दांसि गायत्र्यादीनि—

छन्दः पादौ शब्दशास्त्रं च वक्रं कल्पः पाणो ज्योतिषं चक्षुषी च । शिक्षा घ्राणं श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं वेदस्याङ्गान्यादुरेतानि षड् ॥

इति बहुवचनेन षण्णामपि ग्रहणम्, एषामुपकारकतयाङ्गत्वम् । तथाहि—‘गायत्र्या यजतो’त्यादिविध्यर्थनिर्णये छन्द उपयुज्यते (१) व्याकरणं हि अर्थविशेषमाश्रित्य स्वराविशेषादीन् विदधत्पदार्थनिर्णये (२) कल्पसूत्राण्यपि प्रकरणान्तरपठितस्य न्यायलभ्यस्य शास्त्रान्तराधीतस्य चाङ्गजातस्योपसंहारेण प्रयोगं दर्शयति (३) ज्योतिषमपि स्वाध्यायोपयोगिनमनुष्ठानोपयोगिनं च कालविशेषं प्रतिपादयति (४) शिक्षापि वर्णोच्चारणप्रयोगं दर्शयति (५) निरुक्तं तु व्याकरणस्यैव यदवशिष्टप्रायं बाहुलकादिसाध्याना लोपागमाविकारादीनां प्रायस्तत्र तत्र संग्रहे उपयुज्यते (६) ॥

यद्वा छन्द अनुष्टुप्त्रिष्टुप्वादिप्रतिपादनपरः १ शब्दः स्वरादिसमर्थप्रतिपादनपरः २ श्रौतस्मार्तप्रतिपादनपरः कल्पः ३ अध्ययनतदर्थानुष्ठानकालनिर्णयात्मकं ज्योतिःशास्त्रम् ४ वर्णनिर्णयात्मिका शिक्षा ५ अपूर्वार्थप्रतिपादकं निरुक्तम् ६ इत्यलं विस्तरेण । तस्मादेव यजुषां समूहोऽजायत जज्ञे इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ एकादशी ।

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ११ ॥

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । के । च । उभयादतः । गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजावयः ॥ ११ ॥

तस्मात्पूर्वोक्ताद्यद्वादश्वा अजायन्तोत्पन्नाः । ये के चाश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्चोभयादत ऊर्ध्वाधोभागयोर्दन्तयुक्ताः स-

सायणभाष्यम् ।

न्ति तेऽव्यजायन्त । तथा तस्माद्यज्ञाद्वावश्च जज्ञिरे । किञ्च तस्माद्यज्ञादजा अवयश्च जाताः ॥ ११ ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

अथ पूर्वं सामान्यतः पशुत्पत्तिमुक्त्वा विशेषतोऽश्वालम्भस्य कृतानामुत्तमत्वात्तदर्हाद्वोत्पत्तिपूर्वकगवाद्युदयमुपब्रुवति तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादत इति । तस्माद्यज्ञेश्वरादश्वाः—श्वानो न भवन्तीत्यश्वा इति व्युत्पत्तेर्लोके शुनामाकारतः किञ्चित्त्सादृश्यमुत्प्रेक्ष्यते यथा ग्रामसिंहा इतिवत् वाजिनोऽजायन्त जनितवन्तः । तल्लक्षणमनुवदति—ये के चाश्वाख्याः पशव उभयादत ऊर्ध्वाधो दशनानि येषान्ते तथोक्ता उभयदन्तसद्भावेन तृणमूलोत्खादनकल्पा इत्यर्थः ।

अथोर्ध्वदशनगोजनिरभिधीयते गावो ह जज्ञिरे तस्मादिति । तस्माद्यज्ञेश्वरात् गावः स्त्रीपुंससंज्ञका धेनुबलीवर्दाः । हेत्याश्चर्ये हर्षे च । तेषां धेनुवृषभाणां क्षीरादिना कृष्यादिना लोकोपकारकत्वात् विशेषत ऊर्ध्वदशनविधुरत्वेऽपि पयोदधिघृतादिभिर्धेनूनां कृष्यादिप्रयासोत्पादितव्रीहिभिश्च वृषाणां यज्ञपुरुषोपयिकत्वादपि च गवालम्भस्य श्रुतिसिद्धत्वात् आश्चर्यविधायकत्वं हर्षसुचकत्वञ्च द्रष्टव्यम् ।

तथा च तस्माज्जाता अजावय इति । तस्माद्यज्ञपुंसः अजाश्चावयश्च अजावयः पशवो जाताः आज्यादिना सामान्यतो लोकोपकारकत्वं विशेषतस्तेन सह तेषाञ्चापि ज्योतिष्टोमातिरात्राप्तोर्याममहाव्रतवाजपेयसर्वतोमुखादौ क्रतुकदम्बे हविरवदानैर्यज्ञेश्वरप्रीतत्वाच्चेत्यर्थः ।

ननु पृषदाज्यादिमन्त्रैरारण्यग्रास्यपशुमुक्त्वा तस्माज्जाता अजावय इति पुनरुक्तेः को वाऽमिप्रायः ? इत्यत्र पूर्वापरपशुसंज्ञायाः पंक्तेरनुक्रम उक्तः ।

यद्वा धर्मधर्मिभावो द्रष्टव्यः । कथं ? तत्पूर्वोक्तं दधिपृक्ताज्यं पृषदाज्यं तेजो वै धर्मः संभृतं सम्यक् हृतं भक्षितं यज्ञपुंसेति । 'हृप्रहोर्भश्छन्दसीति' भकारः । अमी अजावयस्तद्वन्तः पयोदुधत्वात् पते धर्मिणो धर्मधर्मिणोरविनाभावसम्बन्धत्वादिति योजना ॥ ११ ॥

महीधरभाष्यम् ।

तस्माद्यज्ञात् अश्वाः अजायन्त उत्पन्नाः । तथा ये के चाश्वाति-

महीधरभाष्यम् ।

रिक्ता गर्दभादयोऽश्वतराश्च उभयादतः उभयोर्भागयोर्दन्ता येषां ते उभयादतः । छान्दसं दीर्घत्वम्, ऊर्ध्वाधोभागयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेप्यजायन्त । तथा ह-स्फुटं तस्माद्यज्ञात् गावः च जज्ञिरे । किञ्च तस्माद्यज्ञात् अजावयः अजाः अवयश्च जाताः । न हि पशुभिर्विना यज्ञः सिद्ध्येत् ॥ ११ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

यद्यपि पशूनामुत्पत्तिः पूर्वं प्रतिपादिता तथापि मुख्ययज्ञारूप-
शूनं विभागेन निर्दिशति तस्मादिति । ये पूर्वम्पशुत्वसामान्येनोक्तास्ते-
ऽश्वा अजायन्त यच्छब्दस्य पूर्वदृष्टस्मारकत्वात् । ते च के ? उभयादतः
ऊर्ध्वाधोदन्तवन्तः छान्दसत्वात्पूर्वपदस्य दीर्घत्वं हेतिस्फुटार्थे । तस्मा-
द्गावो जज्ञिरे । तस्मादेव अजाश्च मेषाश्च जाता उत्पन्ना आर्षत्वाद्वहर्णे
द्वन्द्वः ॥ ११ ॥

अथ द्वादशी ।

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।

मुखं किमस्य (१) कौ बाहू का ऊरु पादा उच्येते ॥ १२ ॥

यत् । पुरुषम् । वि । अदधुः । कतिधा । वि । अकल्प-
यन् । मुखम् । किम् । अस्य । कौ । बाहू इति । कौ । ऊरु
इति । पादौ । उच्येते इति ॥ १२ ॥

सायणभाष्यम् ।

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते-
प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यद्यदा पुरुषं विराङ्कुरं व्यदधुः सङ्कल्पे-
नोत्पादितवन्तस्तदानीं कतिधा कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन्विविधं
कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् । कौ बाहू अभूताम् ।
का ऊरु, कौ च पादा उच्येते । प्रथमं सामान्यरूपः प्रश्नः, पश्चान्मु-
खं किमित्यादिना विशेषविषयाः प्रश्नाः ॥ १२ ॥

(१) अत्र याजुषां किमस्यासीत्किं वा ॥ किमूरु इति पाठोऽनुसन्धेयः ।

मङ्गलभाष्यम् ।

एतावन्मात्रेण पशुसर्जनेन नास्माकमलं चतुर्थवर्णोपेतस्य य-
ज्ञादिकर्मकर्तृवर्गस्य वर्णत्रितयस्याभावात् अपि तु ब्राह्मणादिचा-
तुर्वर्ण्यप्रजासृष्टिर्भावितव्येति मनसि निधाय पूर्वोक्ता देवाः साध्या
ऋषयश्च तं सर्वकर्तारं यज्ञेश्वरं दध्युरित्याह यत्पुरुषं व्यदधुरिति । य-
द्यः पुरुषः पशुजातमसृजत् तं पुरुषं व्यदधुः सन्दध्युः शुद्धबुध्या
ध्यानमकुर्वन्नित्यर्थः ।

ध्यानप्रकारं श्रुतिः स्वयमेव विकल्प्य ब्रूते कतिधा व्यकल्पयन्निति ।
कतिधा कतिप्रकारैर्व्यकल्पयन् व्यचिन्तयन् ।

तदेव मुखादिपादान्तध्यानं स्फुटयति मुखं किमस्य कौ बाहू कावूरू
पादा उच्येते कथ्येते ॥ १२ ॥

महीधरभाष्यम् ।

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते ।
प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यत् यदा पुरुषं व्यदधुः कालेनोदपादयन्
तदा कतिधा कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः ।
अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् किं बाहू ऊरू चास्ताम् किञ्च पादौ
उच्येते पादावपि किमास्तामित्यर्थः ॥ १२ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

बहुशः पुरुषशब्देन प्रतिपादितस्य परब्रह्मणोऽवयवादिकथनाय
पूर्वं प्रश्नमवतारयति यत्पुरुषमिति । यदित्यवयवं द्वितीयार्थं यं पू-
र्वप्रतिपादितं पुरुषं कतिधा कतिप्रकारेण व्यदधुः विधानमकुर्वन् क-
तिप्रकारेण च व्यकल्पयन्कल्पनां कृतवन्तः । अस्य जगज्जन्मादिकार-
णभूतस्य भगवतो मुखं किमासीत्किमिति प्रश्नार्थेऽव्ययः नतु विशेष-
णपरम् किं बाहू आस्तां किमूरू आस्तां किं पादावास्तां उच्येते
भाष्यते ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशी ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू रजिन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पञ्च्यां शूद्रो अजायत ॥ १३ ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राज-
न्यः । कृतः । ऊरू इति । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पदभ्या-
म् । शूद्रः । अजायत ॥ १३ ॥

सायणभाष्यम् ।

इदानीं पूर्वोक्तप्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति—अस्य प्रजापतेर्ब्राह्म-
णो ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषो मुखमासीन्मुखादुत्पन्न इत्यर्थः ।
योऽयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः स बाहू कृतो बाहुत्वेन नि-
ष्पादितो बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तत्तदानीमस्य प्रजापतेर्यद्या-
वूरू तद्रूपो वैश्यः सम्पन्न ऊरुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तथाऽस्य प-
द्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्वजातिमान्पुरुषोऽजायत । इयं च मुख-
दिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिर्यजुःसंहितायां सप्तमकाण्डे—‘स मुख-
तस्त्रिवृतं निरमिमीत’ इत्यादौ विस्पष्टमाम्नाता । अतः प्रश्नोत्तरे उभे
अपि तत्परत्वेनैव योजनीये ॥ १३ ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

चातुर्वर्ण्यप्रजोदयस्थानान्युपकल्प्य तदुद्भूतप्रजाचातुर्विध्यं दर्श-
यति—ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पदभ्यां शूद्रो
अजायत इति ॥ ब्राह्मणः ब्रह्मवेदस्तन्मयत्वात् तस्य च वेदस्य तन्मुखो-
द्गतत्वात् तन्मुखस्यैव तद्रूपत्वमिति कृत्वा स एवास्य मुखमासीद्-
भूत् ‘यस्य निश्वासितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदस्सामवेद’ इत्यादिश्रुत्य-
न्तरप्रामाण्यात् । बाहू दोर्युगलं राजन्यः राजपुत्रः राज्ञां समूहो वा कृ-
तः यत्कार्यं यत्कर्तृकं तत्तदेव भवति मृत्कर्तृकस्य घटस्य मृदेकरूपत्वात्
बाहू इति, बाहुभ्यां राजन्यः कृतः सृष्ट इति योजना । यद्यः वैश्यः सोऽस्य
पुरुषस्य ऊरू कथिताविति योजना । पदभ्यामङ्घ्रिभ्यां शूद्रो
अजायत अजनि । यजनादिषट्कर्माधिकारी ब्राह्मणः, याजनाध्या-
पनप्रतिग्रहानृते यजनादित्रितयधर्मवान् राजन्यो, वैश्यश्च उभयोः
सहजकर्मणां पृथक्पृथक् उक्तत्वाच्चान्यत्र श्रुतिस्मृत्यादौ, शूद्रस्तु
तदुक्तत्रैवर्ण्यसेवक इति दर्शनाद्विना सेवां न किञ्चित्कर्माधिकारस्तस्य ।
पुनः सर्वेषां वर्णानां ब्राह्मण एव गुरुमुखस्थानीयत्वात् बाहुस्थानीयो
ब्राह्मणादिरक्षाकल्पो यथा शरीरे यत्र कुत्रापि कण्डूत्यादिबाधापनो-

महीधरभाष्यम् ।

वाय बाहू नाम हस्तावेव प्रचरत इति लोकनिदर्शनात् ॥ १३ ॥

पूर्वोक्तप्रदनेत्तराण्याह-ब्राह्मणः ब्रह्मत्वजातिविशिष्टः पुरुषोऽस्य प्रजापतेर्मुखमासीत् मुखदुत्पन्न इत्यर्थः । राजन्यः क्षत्रियत्वजाति-
विशिष्टो बाहू कृतः बाहुत्वेन निष्पादितः । तत् तदानीमस्य प्रजा-
पतेः यत् ऊरू तद्रूपो वैश्यः सम्पन्नः य ऊरुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः ।
तथास्य पद्भ्यां शूद्रत्वजातिमान् पुरुषोऽजायत उत्पन्नः ॥ १३ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

एवं यज्ञस्य प्रधानाङ्गादि प्रतिपादितम्, तत्र केषां कर्तृत्वं केषां
चात्राधिकार इति निर्णेतुं परब्रह्मणोऽवयवादिकथनेन वर्णानां यज्ञा-
दिसहोत्पत्तिं दर्शयति । नहि सहोत्पत्तिमन्तराङ्गाङ्गिभावः संभवति ।
ननु विभिन्नतयावस्थितानां वेदर्विहविरग्नियजमानत्विक्समिधादिपदा-
र्थानां कथं सहोत्पत्तिमत्त्वमिति चेत्, इत्थं-सर्वपदार्थमात्रं प्रतीश्वर-
स्याभिन्ननिमित्तोपादानकारणः वात्पदार्थजातस्य तदुत्पन्नत्वात्तस्य च
यज्ञस्वरूपत्वात्पदार्थानां च यज्ञावयवत्वादिति, न ह्यवयवा अवयविनः
पृथगवतिष्ठन्ति । नन्ववयवावयविभावेनेश्वरस्यानित्यत्वमिति चेन्न
ईश्वरविग्रहाणां नित्यत्वात्, यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः ।
किमात्मकः? 'ज्ञानात्मकश्चैतन्यात्मक' इत्यादिश्रुतेः, अत्रापि पदार्थजा-
तस्य विग्रहत्वेन प्रतिपादितत्वाच्च । ननु भवत्वीश्वरविग्रहभूतावयवानां
नित्यत्वं पश्वाज्यसमिधादिपदार्थानां तन्न सम्भवति प्रत्यक्षेणैव बा-
धितत्वादिति चेन्न पदार्थास्तावद्विविधाः-कार्यावस्थापन्नाः कारणाव-
स्थापन्नाश्च तत्र कार्यावस्थापन्ना अनित्याः कारणवस्थापन्ना नित्याः
इति विवेकः ।

पूर्वं प्रश्नत्वेन प्रतिज्ञातार्थमाह-ब्राह्मण इति । अस्य सर्वनियन्तृत्वा-
दिगुणविशिष्टस्य भगवतो ब्राह्मणो मुखमासीत् षष्ठ्यर्थस्य सम्ब-
न्धार्थत्वात्तत्सम्बन्धस्य भगवदीयगुणत्वेन नित्यत्वात्सृष्टिकर्तृत्वादिकं
प्रति नित्यत्वं द्योत्यते मुखस्य सर्वावयवश्रेष्ठत्वात्सर्ववर्णश्रेष्ठो ब्राह्मण
आसीत् ।

ओंतत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥

रामानुजभाष्यम् ।

इति श्रीमुखोक्तेः । अस्यार्थः—ब्रह्मणस्त्रिविधो निर्देशः त्रयो विधा प्रकाराः स्कन्धरूपा यस्मिन्निति त्रिविधः निर्दिश्यते ज्ञाप्यतेऽनेनेति निर्देशः तदुपलब्धिकारणमित्यर्थः स्मृतः कथितः, उपनिषद्भिरिति शेषः । तेन निर्देशेन पुरा पूर्वं ब्राह्मणा वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः प्रजापतिना तत्तदधिकरणे नियुक्ताः । तथाच गीतायामेव—

सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोस्त्वष्टकामधुक् ॥ इति ॥

तत्र ब्राह्मणादित्रयाणां ओमित्यादिभिर्विशेषणैर्यथासंख्यमनुसन्धेयम् । यद्यपि ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिषूपादानोपादेयभावोऽपेक्षितस्तथापि प्रकृतिविकृतित्वेन समानविभक्तिमत्त्वं बोध्यम्, अतएव च वैयधिकरण्यमपि न दोषः । बाहू राजन्यः क्षत्रियः कृतः । अस्येति सर्वत्राध्याहार्यम् । अस्य यदूरु तद्वैश्यः कृत इति व्यत्ययेनान्वयः । यत्तच्छब्दो निर्देशार्थकावव्ययौ । अस्य पद्भ्यां शूद्र अजायत । अत्रोपादानोपादेयभावस्तु तस्य द्विजत्वाभावद्योतनार्थः । 'यद्युह वा एतच्छचशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रस्य समीपेनाध्येतव्यम् तस्माच्छूद्रो बहुपशुरयज्ञाय' इति श्रुतेः । स्मर्यते च—'अथ हास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रपूरणमुदाहरणे जिह्वाच्छेदः धारणे शरीरभेद' इति—'संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलाषाच्चेति' सूत्रात्,—

न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ।

शूद्रश्चतुर्थवर्णश्च एकजातिरितीष्यते ॥

इत्यादिस्मृतेः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशी ।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत(१) ॥ १४ ॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षुः । सूर्यः । अजायत ।

मुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः ।

अजायत ॥ १४ ॥

(१) अत्र श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजयतेति याजुषी पाठः ।

अथ पञ्चदशी ।

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ १५ ॥

नाभ्याः आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः । द्यौः । सम् ।
अवर्तत । पदभ्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा ।
लोकान् । अकल्पयन् ॥ १५ ॥

सायणभाष्यम् ।

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणा-
दयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्ना एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्प-
न्ना इत्याह— प्रजापतेर्मनसः सकाशाच्चन्द्रमा जातः । चक्षोश्चक्षुषः
सूर्योऽप्यजायत । अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवाबुत्पन्नौ । अस्य प्रा-
णाद्वायुरजायत ॥ १४ ॥

यथा चन्द्रादीन्प्रजापतेर्मनःप्रभृतयोऽकल्पयन्स्तथाऽन्तरिक्षादी-
ल्लोकान्प्रजापतेर्नाभ्यादयो देवा अवयवा अकल्पयन्नुत्पादितवन्तः ।
एतदेव दर्शयति—नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेरन्तरिक्षमासीत् । शीर्ष्णः
शिरसो द्यौः समवर्ततोत्पन्ना । अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना ।
अस्य श्रोत्रादिश उत्पन्नाः ॥ १५ ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

एवं चातुर्वर्ण्यप्रजासृष्टिं कर्मकरणार्थमुक्त्वा विना तदिज्यदेवता-
तत्तद्विष्ण्यसृष्टिं जगत्स्थितेरनुपयोगात्ताश्च मनआदिद्वारा चन्द्रमा
मनसो जात इत्यारभ्य लोकाँ अकल्पयन्नित्यन्तवाक्याष्टकेन प्रदर्शयति-
चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत । मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥
नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत । पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ
अकल्पयन् इति । चन्द्रमाश्चन्दतीति चन्द्रः चदि आल्हादने चन्द्रा
आल्हादरूपा मा लक्ष्मीः शोभा यस्य स तथाविधः, चन्द्रेण जगदा-
ल्हादनाप्यायलक्षणेन मीयत इति वा चन्द्रमाः मनसोऽन्तःकरण-
भागात् अस्येत्यत्र च वक्ष्यमाणपर्यायेष्वपि योजनीयम् जातः अतो
मनश्चन्द्रदैवत्यमिति प्रसिद्धिः । तस्य च रजनीपतित्वेन औषधिवन-
स्पतिपरिपालकत्वेन च द्विजराजत्वादपि विशेषता देवतापित्रन्नरूप-

मङ्गलभाष्यम् ।

त्वाच्च जगदुपकारकत्वमुक्तं श्रुतिस्मृत्यादिभिः । तथाच तदुपपादक-
श्रुतिः—‘नवो नवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरूपसामेत्यत्र भागं देवेभ्यो
विदधात्यायन्प्रचन्द्रमास्तिरति दीर्घमायुरिति’ । तस्या अयमर्थः—
जायमानः शुद्धप्रतिपदि सूक्ष्मत्वेनाविर्भूयमानो नवो नवो भवति
नित्यनूतनत्वेन वर्धते । अत्रेयं शास्त्रप्रक्रिया-कृष्णपक्षेऽमापर्यन्तं या
सुधाकला नित्यमेकैका एकैकस्यै देवतायै दीयते एवं दत्तास्ताः
षोडशीः पुनः शुद्धप्रतिपदमारभ्य पूर्णिमापर्यन्तमेकैका एकैकया
भुक्तभोगया देवतयाग्न्यादिप्रमुखपङ्क्त्या समर्प्यते ताभिस्तस्यां पूर्ण-
षोडशकलावान्भवतीति कृत्वा पूर्णिमेति गीयते, अतः प्रतिशुक्ल-
पक्षं नूतनत्वव्याजात् नवो नवो इति वीप्सा । इदन्तु लोकदृष्ट्या
कलानामेव हासो वृद्धिरिति मतेन । वस्तुतः स च कालत्रयेणुपचयाप-
चयशून्यः ‘पुष्णामि चोषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः’ इति
स्मरणात्साक्षाद्भगवद्विभूतिरिति । पुनश्चाह्नां सूर्यपृतनाभूतानां केतु-
स्त्वि केतुर्ध्वजः यद्वत्केतुनैव लोकेऽमुष्य यूथपस्य सेनेति निर्दिश्यते
तद्वदहि चन्द्रदर्शनाच्चण्डभानुसेनानीकः शीतभानुः शीतभानुसे-
नानीकश्चण्डभानुरित्यन्योन्यसम्बन्ध उभयचक्षुषोरिव परमेश्वरच-
क्षुष्वप्रसिद्धेः । ‘यथा सूर्योऽग्नौ सायङ्काले स्वतेजः संस्थाप्य स्वयम-
स्तङ्गच्छतीति’ श्रवणात्, चन्द्रिकायामपि सत्यां रात्रौ दीपप्रदीप-
करदीपिकादिभिर्व्यवहारदर्शनादत एव सूर्यज्योतिर्युक्तत्वेन रात्रावन-
लस्यातीवतेजिष्ठत्वाच्च । किञ्च उपसां—

पञ्च पञ्च उषःकालः सप्तपञ्चारुणोदयः ।

अष्ट पञ्च भवेत्प्रातः शेषः सूर्योदयः स्मृतः ॥

इतिवचनात्सामान्यत उपआदीनामेकार्थकत्वात्तेषां सूर्योदयादीनां
दिवसानामिति यावत् अत्रे पुरत एति गच्छति । यथात्र ज्योतिःशास्त्र-
प्रक्रिया-दिवाकर एकैकराशावेकैकमासप्रचारी ‘बुधशुक्रविर्मासमि-
ति’वचनात् सामान्यत एकैकनक्षत्रे किञ्चिदधिकसकलत्रयोदशदिना-
नि निवसतीति । सुधाकरस्तु नित्यमेकैकनक्षत्रमनुभुङ्क्ते अभिजिन्नक्षत्रो-
पेताष्टाविंशतिनक्षत्राणामश्विन्यादीनां दाक्षायणीनां निजपतित्वात् ।
एतावता सूर्यादपि चन्द्रस्याग्रगामित्वमुक्तम् । भागममृतान्धसः
स्वस्यैकैककलामेकैकस्मिन् दिने एकैकस्यै देवतायै इत्थं देवेभ्योऽग्न्या-

मङ्गलभाष्याम् ।

दिभ्य उपलक्षिताग्निष्वात्तादिपितृभ्यश्च विदधाति प्रयच्छति । आयन् आगच्छन् दर्शे भानुमण्डलप्रविष्टत्वात्-‘दर्शः सूर्येन्दुसङ्गम’ इति वचनात्, ततः पुनरुत्थितः सन् प्रकर्षेण चन्द्रत्याल्हादयति चण्ड-किरणसन्तप्तं चराचरं लोकं स्वस्यामृतरश्मिभिराप्याययति केवला-मृतकलाभिलोकैकेशानिति च प्रचन्द्रमा भगवान् हिमांशुर्दीर्घं चिरमा-युर्वयःकालम् इति यावत् चिरकालं तिरति स्थायीभवति ‘यावदा-चन्द्रतारकमिति’ चिरकालस्थायित्वसूचकवचनात् ।

चक्षोश्चक्षुषः क्लीबस्य पुंस्त्वमार्षम्, सूर्यः-सुष्टु ऊर्ध्व-माकाशे याति गच्छतीति तथाविधः-स्वोदयेनाहरहः सूर्यते सचराचरं जगदिति वा सूर्यः, अस्य च चक्षुरिन्द्रियाधिदैवत्यं यतो यो यत्सकाशादुत्पन्नः स तदधिदेवो भवति । तथाहि श्रुत्या सूर्य-महिमाऽनुवर्ण्यते-‘उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिध्यायन् ब्राह्मणो वि-द्वान्सकलं भद्रमश्नुतेऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेदेति’ । श्रुतेरर्थमाह-उद्यन्तमुदयं गच्छन्तम् अस्तं यन्तमस्तं गच्छन्तं आदित्यम्-अदितिर्देवमाता कश्यपपत्नी तदपत्यं पुमान् तथा तमभि-ध्यायन् अभितः सर्वं जगदात्मना सह तन्मयत्वेन ध्यायन् ध्यानं कुर्वन्, सामान्यतस्तद्विम्बस्य यथाकथञ्चिद्दृश्यमानत्वेऽपि साक्षान्म-ण्डलवर्तिचित्सूर्यनारायणस्य चक्षुर्गोचरत्वासंभवात् ‘ध्येयः सदा स-वितृमण्डलमध्यवर्ती नारायण’ इति वचनात्, कुर्वन् ‘अहरहः संध्या-मुपासीतेति’ वाक्यैः संध्यावन्दनादिकर्म तदर्पणद्वारा आचरन् विद्वान्-विहितानाचरणे प्रत्यवाय इति पुनश्चासावादित्यो ब्रह्म बृहदिति-जानन् ज्ञानाभावे क्रियाया मोक्षफलत्वासंभवात् सकलं समग्रं भद्रं मङ्गलं निःश्रेयसलक्षणं सम्पूर्णशोभनमश्नुते प्राप्नोति । कथमाप्नोतु ? भेदाभेदप्रतीतिदर्शनात् । तदाह-ब्रह्मैव सन् ध्याता कर्ता च यः सः ब्रह्मैव ब्रह्मैकरूपः । वस्तुतो बुध्यादिसर्वदृश्यसाक्षितया स्थितः प्रत्यगात्मा ब्रह्म-‘अयमात्मा ब्रह्मेति’ महावाक्यश्रवणात् । एवकारस्तदनन्यत्वद्यो-तनार्थः । ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति’ श्रवणबलाज्ज्ञानाज्ञानयोरेव तदभि-न्नभिन्नत्वहेतुत्वम् । वस्तुगत्या विचार्यमाणे ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति भ्रा-न्तिजन्यं बुध्याद्युपाधि मिथ्यादृष्ट्या निषिध्य ब्रह्म प्राप्नोति । प्राप्तिर्ना-मौपचारिकी स्वस्मिन् स्वयमेव भवति महाकाशे घटाकाश इवेति । य

मङ्गलभाष्यम् ।

एवं वेद स स एव नान्य इति फलितार्थः ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च—मुखाद्वदनादिन्द्रश्च शक्रः अग्निश्चोभौ जातौ । ननु मुखस्याग्निदेवताकत्वादग्न्युत्पत्तिरुपपन्ना इन्द्रोत्पत्तिस्त्वनुपपन्ना बाह्वधिकरणकत्वात् ? सत्यं, इन्द्रशब्देन वरुणो गृह्यते इति परमैश्वर्ये महदैश्वर्यवान् वरुणः रसनेन्द्रियाधिदैवत्वात् । यद्वा सर्वदेवतामुख्यत्वान्मुखोद्भूतत्वमिन्द्रस्याप्युपयुज्यते यथा सर्वोपयवानां मुखप्राधान्यं तथा सर्वदेवानामिन्द्रप्राधान्यमिति । ननु 'अग्निरे प्रथमो देवतानाम् अग्निर्मूर्धा दिव' इत्यादिभिरग्नेः सर्वदेवप्राथम्यस्योक्तत्वात् कथमिन्द्रस्य प्राथम्यमुक्तम् ? तत्राग्निर्वै देवानामवम' इति मन्त्रेण सर्वदेवताकनीयस्त्वमग्नेः । समस्तसुरज्यैष्ठ्यामिन्द्रस्य सर्वचराचरप्रपञ्चाधिपत्यादित्यत्र श्रुतिः—'इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजेति' । यातो जङ्गमस्यावसितस्य स्थावरस्य च राजा प्रभुरित्यभिप्रायोऽतो मुखसृष्टेरग्रत उक्तत्वात्स एव सर्वदेवतापूज्य इति ।

प्राणाद्वायुरजायतेति । प्राणात्—पञ्चवृत्तिकः प्राणः प्राणते समस्तसत्त्वानीति तथाविधः, जगज्जडदारुमयपुत्रिकाचालनखेलनाकुञ्चनप्रसारणक्रियायां पटुतरं प्राणसूत्रम्, तच्च तद्वारी च स्वयमेव परमैश्वरोऽभूदित्यत्र श्रुतयः—'को ह्यवान्यात् कः प्राण्यात् प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितमित्याद्याः'—शरीरान्तःसञ्चार्यसुस्तस्माद्वातीति वायुर्वह्निर्वर्ती मातरिश्वा अजायत वायुदेवताकः प्राण इत्यर्थः । अत एव वायोः परत्वमुपदिशति श्रुतिः—'नमस्ते वायो त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासीति' ॥ १३ ॥

अथ तद्वायुसंचारधिष्यमनुवर्णयति—नोभ्या आसीदन्तरिक्षमिति । द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये ईक्ष्यत इत्यन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकः भूम्याकाशान्तरालस्थानमुभयलोकवासिनां विश्रामसन्न नाभ्या नाभिप्रदेशादासीत् अन्तरिक्षलोकस्य नाभिदैवत्यप्रसिद्धेः । अत्रायं भावः—प्राणापानयोर्हृदयगुदस्थानीयत्वादुभयोर्नाभिसमाख्यानन्तरिक्षलोक एव साम्यावस्थापन्नत्वात् 'समानो नाभिसंस्थित' इति वचनात्, किञ्चोर्ध्वलौको हृदयस्थानीयः अधोलौको गुदस्थानीयस्तस्य चोर्ध्वलोकस्य 'हृत्पुण्डरीकं विरुजं विशुद्धं' मिति श्रवणात् सकलदेवताधिष्यत्वेन प्राणायनत्वेन च प्रकाशमानत्वात् ध्रुलोक इति प्रसिद्धिरधोलोकस्य पाथ्विन्द्रिय-

मङ्गलभाष्यम् ।

स्थानत्वात्तस्य च पायोर्मृत्युदैवत्यान्मर्त्यलोक इति प्रसिद्धिः । 'मर-
माप' इत्यैतरेयश्रुत्याधोर्ध्वलोकौ मरमिति शब्देन मरणधर्मकत्वात् आप
इति शब्देन 'आपो ज्योती रसोऽमृतमिति' सर्वव्यापित्वसर्वप्रकाशक-
त्वसर्वोत्कृष्टत्वमरणादिधर्मशून्यत्वेन च तावभिहिताविति द्रष्टव्यम् ।

शीर्ष्णोऽयौः समवर्ततेति । शीर्ष्णो मूर्धनः द्यौर्ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रसूर्यानल-
नक्षत्रादिभिर्द्योतनात् द्युलोकः समवर्तत, समुत्पन्नो मूर्धा द्युलोकदैव-
त्य इत्यवगन्तव्यम् । तथाचोत्तमाङ्गस्य लोके ज्ञानेन्द्रियतद्देवतात्म-
कत्वेन सर्वशरीरप्रकाशकत्वात् ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रादिति । पद्भ्यां पादाभ्यां-भूमिर्भूलोकः समवर्त-
तेत्यनुषङ्गः यथा सर्वशरीरावयवानां पादाधारत्वं तथा समस्तलोकानां
भूम्याधारत्वं जानीयात् पादेन्द्रियं भूमिदैवत्यं सिद्धम् । श्रोत्रात् श्रोत्रे-
न्द्रियात् दिग्देवता जाता इति पूर्ववद्योजनीयम् । श्रवणेन्द्रियस्य
दिग्दैवत्यमिति द्रष्टव्यम् ।

तथा लोकां अकल्पयन्निति । तथा पूर्वोक्तेन प्रकारेण लोकान् लोक्यन्त
इति लोकास्तान्मुखादिभिश्चातुर्वर्ण्यप्रजा मनआदिभिश्चन्द्रादिदेवता
नाभ्यादिभिरन्तरिक्षलोकांश्च ये सर्वे लोकशब्दवाच्यास्तान् सर्वा-
नकल्पयन् । अकल्पयदिति लङ् प्रथमपुरुषैकवचने बहुवचनस्य छा-
न्दसत्वान्न दोषः कल्पनामात्रत्वात्सर्वेषां पूर्वोक्तानाम् ।

वस्तुतस्तु सत्यज्ञानानन्तलक्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यन्न किञ्चनेत्यत्र तात्प-
र्यम् श्रुतिर्व्याचष्टे- 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेति' ।
तावदर्थं संक्षेपतो दर्शयति-एकं स्वगतभेदशून्यं यथा वृक्षस्य स्कन्ध-
शाखापत्रपल्लवसुमनादिरिति स्वगतो भेदः । एवकारेण सजातीयभे-
दविधुरं वृक्षवद्वृक्षान्तरमिति सजातीयभेदः । अद्वितीयं विजातीयभे-
दरहितं वृक्षस्येवेतरः पाषाणादिरिति विजातीयभेदः । नेह-इह प्रत्य-
गभिन्ने ब्रह्मणि नानाजीव इति ईश्वर इति घट इति पट इति लोक
इति तदभाव इति नानात्वशङ्का नास्ति आत्मनोऽन्यस्य भ्रान्त्या
प्रतीयमानस्याऽपि तत्त्वतोत्यन्तासत्त्वान्मरुमरीचिकादिवदवबो-
ध्यम् ॥ १४ ॥

यद्वा ब्राह्मणादिचत्वारो वर्णाश्चन्द्रादिदेवताश्च लोकान् स्वस्व-
प्रजास्तन्तुवृद्ध्यै अकल्पयन् सृष्टवन्तो बभूवुः । अनेन बहुवचनधातोः

मङ्गलभाष्यम् ।

सार्थक्यम् । अत्र च तथेत्यग्रत उक्तस्य पदस्यायमभिप्रायः—तथा यथा
स्वोत्पत्तिक्रमस्तदनतिक्रम्येत्यर्थः । तच्च कथं ? मुखोद्भूतत्वादध्य-
यनादिमुखबलोपजीवी ब्राह्मणः बाहूदितत्वाक्षत्रियस्य भुजबलोप-
जीवी क्षत्रियः ऊरुपन्नत्वाल्लभार्थं गमागमायौर्वबलोपजीवी वणिक्
पादोपसृष्टत्वात्रैवर्ण्यपादोपसेवनोपजीवी शूद्रश्च तस्मात्तादृशप्रजा-
परम्परामसृजन् ॥ १३ ॥

देवतासृष्टिरपि तथैव योजनीया । तच्च कथं ? सङ्कल्प-
विकल्पात्मकं मनो यथा तयोः सङ्कल्पविकल्पयोर्वृद्धिहासलक्ष-
णत्वात्तथोपचयापचयधर्मकशुक्लकृष्णपक्षात्मकश्चन्द्रमाः पुनश्चतुर्द-
शकलाहासेन पञ्चदशमकलावशिष्टः स्वयं शोडशमः सन् सूर्येणै-
क्यं गच्छति यदा तदा अमासंज्ञारात्रिर्नेक्षत्रादिसर्वप्रपञ्चोपरमेण
महातमसि निद्राख्ये लोको निमज्जति यद्वत्तद्वत् सङ्कल्पविकल्पादि-
सङ्कलितनानाविधवृत्तीर्विषयेन्द्रियादिचतुर्दशसंज्ञिका अपहाय पञ्च-
दशमवृत्तिमत्केवलत्मावशेषं षोडशमं मन आत्मनि चित्सूर्य एकतां
याति यर्हि तर्हि सुषुप्तौ योगिसमाधौ वा न किञ्चित्प्रपञ्चप्रतीतिरव-
भातीत्येवं मनश्चन्द्रयोः समानधर्मता जनकजन्ययोरिव 'अस्य पुत्रः
प्रतिरूपोऽजायतेति' श्रवणात् । चक्षोः सूर्योऽजायतेति । निमेषोन्मेषौ-
चक्षुषो धर्मौ अहनी उभे उदयास्तमयसंज्ञके सूर्यधर्मौ तयोरधिदे-
वाधिदैवत्ययोरितरेतरप्रकाशकप्रकाश्यत्वेऽप्येकरूपत्वात् यथा श-
रीरादिसङ्घातस्य चक्षुरेकप्रकाश्यत्वम् तथा भूरादिलोकत्रितयस्य
सूर्यज्योतिरेकद्योत्यमानत्वं रात्रौ सूर्यव्यवहारादर्शनाच्चक्षुर्व्यवहा-
रादर्शनम् एवं चक्षुःसूर्ययोः समानधर्मत्वं लोकेपि दृश्यत इति वि-
वेकः । मुखं सर्वाङ्गाहुतिस्थानं यथा तथा विप्राग्न्योः सर्वहव्यक-
व्यामृतहोमपात्रत्वम्, यथा च सर्ववर्णानामिन्द्रो ब्राह्मणो गुरुत्वा-
त्तथाऽखिलदेवतानामयमिन्द्रस्ततो विप्रशब्दवाच्य इन्द्र इति लोके
विप्रानलतृप्त्या निखिलदेवतापितृभूतमनुष्योपलक्षितपरमेश्वरवृत्ति-
र्जायते 'विप्रः शुचिरग्निः शुचिरिति' श्रुत्या विप्राग्न्योर्मुखोद्भूत-
त्वाद्देवत्परमपावनाविति तौ द्रष्टव्यौ । प्राणवायोरन्तर्बहिरग्निस-
हायत्वाद्यथा बहिः काष्ठाद्यग्निर्वायुनैव प्रज्वालयमानो दार्वदीन् प्र-
दहति नो चेच्छान्तिङ्गच्छति, तथान्तर्जठरानलोपि प्राणवायुना प्रदी-

मङ्गलभाष्यम् ।

तो भुक्तान्नं षड्ससंज्ञं गीतोक्तचतुर्विधं वा पचति नोचेत्प्राणापान-
सञ्चारस्य किञ्चिन्न्यूनाधिकभावे मन्दाग्निसंज्ञो भूत्वा दीपनपाचन-
प्रतिबन्धाद्रोगोत्पत्तिर्जायत इति वैद्यशास्त्रप्रसिद्धेः । इत्थं प्राणवा-
य्वोः साम्यधर्मत्वं दर्शनीयम् ॥ १४ ॥

पिण्डाण्डब्रह्माण्डशरीरयोर्जीवेश्वरसंज्ञपरमेश्वराधिष्ठानत्वाद-
ल्पानल्पशरीरयोरुर्ध्वाधोभागमध्यवर्तिनाभ्यन्तरिक्षयोर्जीवात्मपरमा-
त्मरेतःस्थानत्वाल्लोकेऽन्तरिक्षादापो दृश्यन्ते 'रेतस आप' इति
श्रुत्या अपां रेतस्त्वनिर्देशात् प्रत्यक्षतो नाभेः रेतस्सङ्गतव-
मनुभवसिद्धम् । यतो ब्रह्मा परमात्मनो नारायणस्य नाभिकमले
समुत्पद्य तन्मेढ्रस्य प्रजननस्थानत्वात्तदधिदेवतात्वमापन्नस्तस्य
च मेढ्रस्य नाभितो रेतोनिःसरणद्वारत्वात् । अनेन नाभ्यन्त-
रिक्षौ समानधर्मौ वेदितव्यौ । शीर्षा द्यौश्च ते उभे उत्त-
मस्थाने प्रहाप्रकाशरूपत्वात् । चिच्छक्त्युपाधिकस्य परमेश्वरस्य
प्रवेशनाय मूर्ध्नो ज्ञानद्वारत्वेन योगिनो मूलादारभ्य सहस्रारपर्यन्तं
सुषुम्नाख्यसूक्ष्मनाड्या इडापिङ्गलयोर्मध्यमया विषयेभ्यः सकलेन्द्रि-
याणि मनःप्रभृतीनि प्रत्याहृत्य तैस्सह प्राणानुत्थीय शनैः शनैरभ्या-
सपाटवादितस्ततस्तस्मिन् सहस्रारे सप्तमचक्रे योगशास्त्रोक्ते 'अष्ट-
चक्रा नवद्वारा' इति श्रुत्युक्तीत्या त्वष्टमसंज्ञके ब्रह्मोपलब्धिस्था-
नत्वात्तस्मिन् शुद्धचिदेकरसे ब्रह्मणि प्राणादिसर्वं जगद्वासनामयं
विलाप्य तदेकरूपो भूत्वा अद्वितीयब्रह्मानन्दामृतपानेन मृत्युलक्ष-
णं कालव्यालभयं तृणीकुर्वन्ति । जीवन्मुक्ताः पुनः सद्योमुक्तिमि-
च्छन्तो महान्तस्तु ब्रह्मरन्ध्रं मूर्ध्नीध्वभागं निर्भिद्य घटाकाशो म-
हाकाश इव ब्रह्मैव भवन्तीत्यतः शीर्षदिवोश्च समानधर्मत्वं सिद्धम् ।
भूरादिपातालान्ता भूमिर्भूलोकः पादोद्भूतत्वात्पादसंज्ञः गङ्गादि-
पुण्यतीर्थजनकः सकलदेवर्षिब्रह्मर्षिराजर्षिवर्यपरमभागवतजनवन्दन-
स्थानम् । तथाच श्रुतिः-

चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति दुष्कृतानि ।

तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मानमरार्तिं तरेम ॥ इति ।

अस्यास्त्वयमभिप्रायः-चरणं भूमिसंज्ञं परमेश्वरस्यांत्रिकमलं
पवित्रं त्रिपथगादिपुण्यनदीजनिपात्रत्वात् त्रिलोकपावनं, विततं वि-

मङ्गलभाष्यम् ।

स्तृतं श्रीवराहवामनाद्यवतारेषु त्रिलोकव्याप्तत्वप्रसिद्धेः । अत एव पुराणं पुरापि नवं नित्यनूतनमिति यावत् । येन चरणेन पूर्वोक्तलक्षणलक्षितेन पूतः नित्यं चरणस्थानीयभूमिगतगङ्गागोदावर्यादिमहत्तरङ्गिण्यवगाहादिना पुनश्च तद्रतभूसुरभागवतजनवन्दनसमाराधनपादावनेजनादिना पवित्राकृतः सन् दुष्कृतानि इतः पूर्वानन्तजन्मसंचितानि दुःखेन कृतानि दुष्कृतानि महापातकोपपातकानीति यावत् तरत्यतिक्रामति जनः । अत एव तेन पवित्रेण महापातकिनामपि पावनेन शुद्धेन स्वयं निर्मलेन यत्किञ्चित्कलिकल्मषलेपाभावात् चरणेन तद्वन्दनकीर्तनसेवनादिनवाविधभक्त्योपलक्षणाच्च पूताः पवित्रीकृताः सन्तः अतिशयेन पापानि यस्मिन् सोऽतिपाप्मा तमन्योन्याध्यासलक्षणमरार्तिं शत्रुमविद्याकामकर्मात्मकसंसारारब्धं मृत्युं तरेण म उत्तीर्णा भवेम वयं भगवच्चरणसेविनो जना इति द्रष्टव्यम् । अनेन पादभूम्योः समानधर्मत्वं वेद्यम् । दिक्श्रोत्रयोर्जन्यजनकत्वाद्यत्र कुत्रापि सन्निकर्षे दूरे वा कुड्यान्तर्गतशब्दोऽपि दिशो गुणः श्रवणेन्द्रियेण संगृह्यते यथा कर्णौ द्वौ दक्षिणोत्तरसंज्ञौ पितृदेवयानमार्गावभिहितौ 'पितृहृद्दक्षिणः कर्णौ देवहृरुत्तरः स्मृत' इति वचनात् तथा दिशोपि चतस्रस्तासां द्वे दक्षिणपश्चिमे पितृयानसंज्ञे पूर्वोत्तरे द्वे देवयानसंज्ञे तथा चात्र श्रुतिः—'प्राचीनमुदीचीनं मेध्यं प्रतीचीनं दक्षिणममेध्यमिति' । ननु दक्षिणाप्रतीच्योर्दिशोरमेध्यत्वकथनात् कथं दक्षिणकर्णस्य दिक्साध्येनोक्तस्य गुरूपदेशयोग्यत्वमुच्यते ? इत्याशंकायां प्राप्तायां—सत्यम् दक्षिणप्रतीच्योस्तदभिमुख्येन स्नानाचमनादिसर्वकर्मानर्हत्वादुक्तममेध्यमिति । तथा दक्षिणोत्तरकर्णयोर्जीवेश्वरप्रस्थानत्वादादौ जीवात्मनोऽनाद्यविद्यावासनामयजीवत्वोपाधिशोधनाय गुरूपदेशः प्रशस्तः शोधिते तु जीवोपाधौ शुद्धो जीवः परमात्मावशेषो भवति नात्र किञ्चिद्वैरुध्यं शङ्कनीयम् ॥ १५ ॥

महीधरभाष्यम् ।

यथा दध्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदाः ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्नाः एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह—मनसः सकाशात् चन्द्रमाः जातः । चक्षोः चक्षुषः सकाशात्सूर्यः अजायत । वायुः प्राणश्च श्रोत्रात्कर्णादजायत । मुखः

महीधरभाष्यम् ।

वमिरजायत ॥ १४ ॥

यथा प्रजापतेर्मनःप्रभृतयश्चन्द्रादीनकल्पयन् तथान्तरिक्षादि-
लोकानित्याह—नाभ्येति । प्रजापतेः नाभेः सकाशात् अन्तरिक्षमा-
सीत् । शीर्ष्णः शिरसः द्यौः स्वर्गः समवर्ततोत्पन्नः । अस्य पञ्चां
पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना । श्रोत्रादिशः उत्पन्नाः । तथा तेनोक्तेन विधि-
ना लोकान् भूरादीन् प्रजापतेः सकाशादकल्पयन् कल्पितवन्तः ।
फलदानोत्सुकाः काला इति शेषः ॥ १५ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

इदानीमधिदैवादिक्रमप्रदर्शनार्थं यन्नाङ्गभूतदेवानामपि तत एवो-
त्पत्तिं निर्दिशति चन्द्रमा इति । अत्र मन्त्रद्वयेऽप्यस्येति पदमध्याहरणीयम् ।
अस्य देवाधिदेवस्य वात्सल्यादिगुणार्णवस्य भगवतो मनसः सङ्क-
ल्पाच्चन्द्रमा जात उत्पन्नः । अस्य चक्षोः चक्षुषः सकाशात्सूर्य अजायत
जातः । अस्य श्रोत्राद्वायुर्जातः प्राणश्च जातः । पूर्वचकारो भिन्नार्थे द्वि-
तीयचकारस्तु विशेषणविशेष्याभावनिरासार्थस्तेन प्राणस्यान्तश्चा-
रित्वाद्वायोश्च बहिश्चारित्वात्पृथक्त्वेन निर्देशः । अस्य मुखादग्निरजा-
यतेति स्पष्टम् ॥ १४ ॥

यज्ञस्योत्तमलोकप्रापकत्वं व्यञ्जयन् पुरुषस्यैवावयवेषु लोकसं-
स्थानक्रममाह नाभ्या इति । अस्य नाभितः अन्तरिक्षं द्यावा पृथिव्योर-
न्तरमासीत् । शीर्ष्णः शिरसः द्यौः स्वर्गलोकः समवर्तत जातः । पञ्चां
भूमिः समवर्तत जाता । श्रोत्रादिशः आसन् । यथा तदवयवेषु त्रि-
लोककल्पनोक्ता तथाऽन्यानपि लोकान् चतुर्दशभुवनान्यकल्पयन्
कल्पितवन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्

आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे ।

सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः

नामानि कृत्वाऽभिवदन्त्यदास्ते ॥ १ ॥

* वेदाहमेतमित्यादि विद्यत इत्यन्तमृग्यं तैत्तिरीयपुरुषसूक्तेऽधिकं वक्ष्यते । अतस्तदत्र संगृ-
हीतम् । एवमष्टादशर्चं तैत्तिरीयपुरुषसूक्तम् ।

सायणभाष्यम् ।

यथोक्तविराट्पुरुषध्यानमत्र प्रतिपाद्यते । तत्र मन्त्रद्रष्टा स्वकीयं ध्यानानुभावं प्रकटयति—यद्यः पुरुषः सर्वाणि रूपाणि देवमनुष्य-शरीराणि विचित्य विशेषेण निष्पाद्य नामानि च देवोऽयं मनुष्योऽयं पशुरयमित्यादीनि कृत्वाऽभिवदंस्तैर्नामभिरभितो व्यवहरन्नास्त एवं पुरुषं विराजं महान्तं सर्वगुणैरधिकमादित्यवर्णमादित्यवत्प्रकाशमानं वेदाहं जानामि ध्यानेन सर्वदाऽनुभवामीत्यर्थः । स पुरुषस्तमसः पार अज्ञानात्परस्ताद्वर्तते । अतो गुरुशास्त्ररहितैर्मूढैरनुभवितुम-शक्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

अथ सहस्राशीर्षादि तथा लोकां अकल्पयन्नित्यन्तवाक्यैः प्रति-पादितं पुरुषोत्तमं स्वयं वेदो वेत्तीति स्वस्य नामसार्थक्यं ब्रूते-वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमिति । एतं पूर्वोक्तलक्षणं पुरुषं महान्तं महापुरुषं “महतो महीयान्” इति श्रुत्यभिहितपरमपुरुषं ब्रह्मेत्यर्थः, अहं वेदः वेद जाने । वेदपुरुषस्य पुराणपुरुषहृदयान्मुखद्वारा समुद्भूत्वात्तत्ता-त्पर्यं स एव वेत्तीति—वेद—इति नामनिरुक्तिः । ‘यद्वि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति’ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा’ इति च द्वे श्रुती । तयोरेकया वाग्रूपस्य वेदस्य तदभिप्राय-द्योतकस्य मानसोद्भूतत्वं द्वितीयया वेदानुत्पाद्य स्वनाभिपन्नसमुद्भ-वाय तदधिकारिणे चतुर्मुखाय यथा लोके पिता पुत्रं सावित्रसंस्का-रपुरस्सरेण वेदानध्यापयति तथा दत्तवानित्यर्थः ।

तद्भूम्नस्ताटस्थलक्षणमहत्त्वमुपपाद्य स्वरूपलक्षणं चाब्रवीत्त-दाह आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे इति । तमसोऽन्धकारसंज्ञाया रात्रेः पारे-ऽन्त आदित्यवर्णस्तत्तुल्यस्तं पुरुषं वेदेति पूर्वेणान्वयः । तुशब्दोऽव-धारणार्थः । ननु प्राकृतान्धकारान्ते सूर्योदयस्य सार्वजनीनप्रसिद्धे-रस्यापि तत्तुल्यत्वञ्चेदयमपि जगदन्तःपाती स्यात् कुतस्तस्य वेदवेद्यत्वं महापुरुषत्वं स्वप्रकाशत्वं चेति चेन्न वर्णशब्दप्रयोगात्तस्य स्वयं ज्योतिष्त्वं यथेष्टं साधयति तमसोऽविद्याऽज्ञानाऽज्ञाऽव्यक्त-प्रधानमायाशब्दवाच्याया आत्मानन्दाद्यावरणविक्षेपशक्तेर्गाढतमोन्ध-काररूपनिशायास्तस्या एव पारशब्दसारस्यादुक्तान्तपारभवजलः

मङ्गलभाष्यम् ।

धिसंज्ञायाः पारे परतीरे अत्यन्तान्त इति यावत् । आदित्यवर्ण इत्यत्रादित्यरूपो न भवति किन्तु इति तुशब्दः आदित्यस्य अदित्यां भवस्य प्रसिद्धस्य सूर्यस्य वर्णो रूपं तद्वद्वर्णो यस्य स तथोक्तः । यथा लोकचक्षुर्गोचरः प्रभाकरः प्राकृततमसोऽन्ते उदेति तथायमिति शाखाचन्द्रन्यायेन रूपनिरूपणम्, 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः' इतिश्रवणान्न केवलं सूर्यादेव वैलक्षण्यमपि तु चन्द्रतारकाविद्युदग्नयस्तत्र स्वयं ज्योतिषि परे ब्रह्मणि न किञ्चित्करा इति तादर्थ्यात्, नोचेद्वर्णशब्दस्य वैयर्थ्यं स्यात् । पुनश्च सर्वप्रकाश्यसाक्ष्यप्रपञ्चप्रकाशकाखण्डविदेकरसस्य परब्रह्मणस्तद्वत् दृश्यजडत्वापत्तिः प्रसज्येत 'यतस्तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति, साक्षी चेता केवलो निर्गुण'श्चेति श्रुतेः ।

यद्वा तमःशब्देन राहुग्रहः तदन्ते राहूपरागावसाने आदित्यवर्णः सूर्य इवाविद्याग्रहग्रहणान्ते जीवाख्यादित्यो ब्रह्मज्योतिस्वरूपो भवति 'सर्वोपप्लवरहितः प्रज्ञानघनः प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मीति' श्रवणात्-अज्ञानान्यथाज्ञानतत्कार्याहंममेत्यादिसर्वोपद्रवशून्यः प्रज्ञानं शुद्धचैतन्यं तदेकरूपत्वात्प्रज्ञानघनः प्रत्यगात्मा अहङ्कारादिविकारविलक्षणोऽहं ब्रह्मैवास्मि परिपूर्णपरमानन्दचिद्रसाम्बुधिर्मवानीत्यनुभवसिद्धोऽर्थः सम्पद्यते ।

एवञ्चेत्तर्हि नामरूपकल्पनाया का गतिः, किं वा केनचिदन्येन जडस्वरूपेण पुंसा जगदिदं कल्पितम् ? इत्याशङ्क्य स्वतश्चिदेकरसस्वरूपेण स्थितः स एव मायया नामरूपे व्यकल्पयदित्याह-सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वा अभिवदन् यदास्त इति । सर्वाणि देवतर्पिनरतिर्यगादीनि चराचराणीति यावत् विचित्य सङ्कल्प्य सङ्कल्पमात्रेणैव सर्वजगत्कर्तृत्वं तस्य न तु साधनान्तरायासवत्त्वं कुलालवत्-स ईक्षत बहुस्यां प्रजायेय स ईक्षत लोकान् सृजा' इति च श्रवणात् । ईक्षणं नाम सङ्कल्पः तदेव साधनं नान्यदिति जानीयात् । ननु लोके तत्सृष्टेर्यत्किञ्चित्कार्यनिर्माणसाधनान्तरसापेक्ष्यात् आयासबाहुल्याच्च कथमेतदचिन्त्यसृष्टिर्विना साधनप्रयासाभ्यां सञ्जाघटीतीतीमामाशङ्कां धीरशब्दप्रयोगात्परिहरति-यतो

मङ्गलभाष्यम् ।

धीरोऽगाधबोधः धियं 'प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्मेति' श्रुत्युक्तां चिच्छ-
क्तिमात्मसत्तां सति ददाति जगत्कल्पनायै बहिः प्रकटयतीति तथा-
विधः स्वतन्त्रत्वात् । अस्तु नाम तस्य तथात्वं स तु नामरूपकल्प-
नां विधाय ततः किमकरोदित्यत्राह-नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्त-
इति । नामानि ब्राह्मणादिचतुर्वर्णानामयं ब्राह्मणोऽयं राजन्योऽयं वै-
श्योऽयं शूद्र इति तथा देवानामयं चन्द्रोऽयं सूर्योऽयमिन्द्रोऽग्निरित्या-
दिनिखिलस्थावरजङ्गमसंज्ञानि नामान्यभिधानानि कृत्वाऽभिधायभि-
वदन् स्वयं पिता पुत्रानिव तत्तन्नामभिरकल्पयन् यद्यः परः पु-
मानास्ते ॥ १ ॥

धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार
शक्रः प्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः ।
तमेवं विद्वानमृतं इह भवति
नान्यः पन्था अयनाय विद्यते ॥ २ ॥

सायणभाष्यम् ।

धाता प्रजापतिर्यं विराट्पुरुषमुदाजहार ध्यातृणामुपकारार्थं
प्रख्यापितवान् । चतस्रः प्रदिशश्चतुर्दिक्षु वर्तिनः सर्वान्प्राणिनः प्रवि-
द्वान्प्रकर्षेण जानन् शक्र इन्द्रश्च तदनुग्रहार्थं प्रख्यापितवान् । धातु-
रिन्द्रस्योपदेशात्तं विराट्पुरुषमेवमुक्तप्रकारेण विद्वान् साक्षात्कुर्वन्नि-
हास्मिन्नेव जन्मन्यमृतो मरणरहितो भवति । यदा विराट्पुरुषोऽह-
मिति साक्षात्करोति तदानीं वर्तमानदेहस्य तत्प्रत्यक्षरूपत्वाभावादन्य-
मरणेनायमुपासको न म्रियते । अयनायामृतत्वप्राप्तयेऽन्यः पन्था
यथोक्तविराट्पुरुषसाक्षात्कारमन्तरेणान्यो मार्गो न विद्यते । न हि
कर्मसहस्रैरमृतत्वं संपादयितुं शक्यते—'न कर्मणा न प्रजया धनेन'
इत्यादिशास्त्रात् ॥ २ ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

ननु तस्य जगदाद्यस्य पुंसोऽस्तित्वं च को वेदार्वाचीनो ऽवरज-
न्मलयः पुमानित्यत्राह धाता पुरस्ताद्यमुदाजहारेति । सृष्टिं दधाति करोती-
ति धाता विधाता चतुर्मुख इति यावत् । पुरस्तात्पुरा सृष्टेः तन्नाभि-

मङ्गलभाष्यम् ।

कमले समुद्भूय प्रपञ्चनिर्माणविधौ ज्ञानाभावाद्यं स्वजनकं परमपुरुषं उदाजहारोदाहृतवान् । अत्रेदं तात्पर्यम्-साक्षात्तत्स्वरूपमपश्यन् उदुर्ध्वमनामरूपं भगवन्तं पाहि पाहीति प्रपन्नतयोक्तवान् यदा तदा तप तपेति वर्णद्वयं द्विवारं वियद्वाणीमयं श्रुत्वा स्वमानेन शतं समास्तप्त्वा परमेश्वरं प्रसाद्य तत्प्रसादेन भगवज्ज्ञानविज्ञानविद्यासमाधितेजोजस्सहोबलवीर्यसम्पन्नः सन् 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इति श्रुत्यर्थं स्फुटीचकारेति पुराणप्रक्रिया ।

तदेव वक्ष्यमाणमन्त्रवाक्येन विशदीकरोति शक्रः प्रविद्वान् प्रदिशश्चतस्र इति । शतशः क्रतवो भविष्यन्ति यस्मात्स शक्रः ब्रह्मा भगवदनुग्रहात् प्रकर्षेण वित्तं यस्य स प्रविद्वान् सर्वज्ञ इत्यर्थः । चतस्रः प्राच्युदीचीदक्षिणाप्रतीचीः प्रदिशो मुख्या दिशः प्रविद्वान् समवगमन् चतसृषु दिक्षु पश्यन् चतुर्मुखो जातस्ततश्च मुखचतुष्टयात् क्रगादिवेदचतुष्कं जातं ततः सर्वं भगवन्महिमावभासं सचेतनाचेतनं जगत्सम्भूतम् । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् य एवम्भूतपवित्रविचित्रचरित्रो महान् पुरुषस्तमेवं पूर्वोक्तप्रकारेण विद्वान् 'प्रज्ञानं ब्रह्म१ तत्त्वमसि२ अहं ब्रह्मास्मि३ अयमात्मा ब्रह्म४' इति चतुर्वेदगतमहावाक्यार्थपर्यालोचनया 'समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति' सद्गुरूपसदनद्वाराऽऽत्मसाक्षात्कारज्ञानवान् यतः पूर्वमेवानन्तजन्मार्जितसात्त्विकमहत्पुण्यपुञ्जपरिपाकवशात् साधनचतुष्टयसम्पन्नः पुमानिहास्मिन्नेव जन्मनि यतो भगवदुपासनयाऽसम्भावनाविपरीतभावनादिप्रतिबन्धराहित्येन जन्मान्तरव्यवधानाभावात् मृतो न भवतीत्यमृतो मुक्तो ब्रह्म प्राप्तो भवतीति यावत् । तद्वैदनस्य मुक्तिफलत्वं श्रुतयो घुष्यन्ति- 'तमेतं विदित्वाऽतिमृत्युमेति, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, ब्रह्मविदान्नोति परमिति च । यस्मिन् जन्मनि ज्ञानं भवति मुक्तसर्वकामत्वेन तस्मिन्नेव जन्मनि मुक्त इत्यत्र श्रुतिर्वृहदारण्यकी जगौ—

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ इति ।

इदमेव ब्रह्मज्ञानं मोक्षाय सुकरं वर्त्म नान्यदित्याह नान्यः पन्था अयनाय विद्यते इति । अयति नयति प्रापयति अमृतत्वं ब्रह्मेत्ययनं

मङ्गलभाष्यम् ।

मोक्षस्तस्मै अन्यस्तदितरो योगयागादिलक्षणः पन्था मार्गो न विद्यते नोपयुज्यते ऐहिकामुष्मिकसंसारप्रदत्वात् । तर्हि यज्ञयागप्रशंसायाः पूर्वोक्ताया अकिञ्चित्करत्वं प्रसज्येत? नहि नहि तस्य यज्ञस्य परमेश्वरमहिमत्वात्पुनस्तस्य च चित्तशुद्धिकरत्वाद्भिना तथा ब्रह्मज्ञानासम्भवात् ॥ २ ॥

अथ षोडशी ।

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि

धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः *सचन्त

यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि । आसन् । ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र । पूर्वं । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ १६ ॥

सायणभाष्यम् ।

पूर्वं प्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति—देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन सङ्कल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात्तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यान्यासन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः संगृहीतः । अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते । यत्र यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वं साध्याः पुरातना विराडुपास्तिसाधका देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानस्तदुपासका महात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं सहस्रशीर्षेतिषोडशर्चसूक्तभाष्यम् ।

मङ्गलभाष्यम् ।

तं यज्ञं तदादि धर्माणि च 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्' इति भगवदुक्तानि प्रशंसति—यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्र-

* सचन्ते इति तैत्तिरीयपाठः ।

मङ्गलभाष्यम् ।

यमान्यासन्ति । देवा विधात्रादयो यज्ञेन सयूपायूपसंज्ञेन कर्मणा 'यज्ञा अयूपा क्रतवः सयूपाः' इति व्यवहारः यज्ञं यजनीयपरमपुरुषं अयजन्ताजुषन्त । अत एव तानि तदुपलक्षिततपोदानादीनि प्रथमान्यनादीन्यासन् आसुः ।

पुनस्तेषां यज्ञप्रमुखधर्माणां स्वर्गलोकसद्भाहकत्वं द्योतयति-
ते ह नाकं महिमानः सचन्त इति । हेत्यद्भुते ते पूर्वोदीरिता महिमानः पर-
मेश्वरमाहात्म्यलक्षणा यज्ञादिपरमधर्मा इत्यर्थः, नाकं-अकं दुःखं ज-
रामरणक्षुत्पिपासादिलक्षणं तन्न विद्यते यत्र तत्तथाविधं दिवं
सचन्ते सञ्चिन्वन्ति सम्पादयन्तीति यावत् ।

तथा च तत्रानन्दनिलये ये वसन्ति तान्महात्मनस्तेजीयसः
प्रस्तौति-यत्र पूर्वं साध्यास्सन्ति देवा इति । यत्र स्वर्लोके पूर्वं सृष्टेः पुरो-
द्भूता अजविष्णुभवशकाद्यास्तद्ब्रह्ममानसपुत्राः सनचतुष्टयसंज्ञा
नैष्ठिकब्रह्मचारिणो महीयांसस्सनकसनन्दनसन्तकुमारसनत्सुजाता
नारदादयश्च मरीच्यादिनवप्रजापतयश्च ततोऽप्यर्वाचीनास्साध्या
देवा आजानजानकर्मदेवसंज्ञाः-सन्ति विद्यन्ते । अनेन सत्यादिसप्तो-
र्ध्वभुवनानां तुलोकसंज्ञत्वं भूरादिपातालान्तसप्ताधोभुवनानां भूर्लो-
कसंज्ञत्वमेवं योज्यम् ॥ १६ ॥

इति मङ्गलाचार्यविरचितं षोडशर्चपुरुषसूक्तभाष्यम् ।

महीधरभाष्यम् ।

पूर्वप्रपञ्चेनोक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह-देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन
यथोक्तेन मानसेन सङ्कल्पेन यज्ञेन यज्ञं यज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त
पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपवि-
काराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि भूतानि आसन् । एतावता सृ-
ष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थः उक्तः । अथोपासनतत्फलानुवादकभा-
गार्थः सङ्गृह्यते । यत्र यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वं साध्याः पुरा-
तना विराडुपाधिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विराट्प्राप्ति-
रूपं स्वर्गं ह एव ते महिमानः तदुपासका महात्मानः सचन्त सच-
न्ते समवयन्ति प्राप्नुवन्ति । अडभावः आर्षः-सृष्टेः प्रवाहनिर्गत्यतां द-
र्शयति तदुक्तम्-'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति' ॥ १६ ॥

इति महीधराचार्यकृतं पुरुषसूक्तभाष्यम् ।

रामानुजभाष्यम् ।

एवं स्वतन्त्रसत्ताकस्य सर्वनियन्तुः सर्वाधारस्य भगवतः कालदे-
वयज्ञादिसकलपदार्थजगतं प्रति तादात्म्यं प्रतिपादितम् । तादात्म्यं तु-
'भेदसाहिष्णुरभेदस्तादात्म्यमिति' महाभाष्यकारोक्तेः । तथा चाद्याचा-
र्य्यचरणैरप्युक्तं—'सर्वं हि विज्ञानमतो यथार्थकम् । श्रुतिभ्यो निखिलस्य
वस्तुनः ब्रह्मात्मकत्वादिति वेदविन्मतं, त्रिरूपतापि श्रुतिसूत्रसाधितेति' ।
ननु भेदस्य भावरूपत्वादभेदस्याभावरूपत्वात्कथं भेदाभेदयोरेकाधि-
करण्यं घटते इति चेन्न 'नैषा मतिस्तर्केणापनेया, तर्काप्रतिष्ठानात्, अ-
चिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्' इत्यादिश्रुतिसूत्रस्मृतिभ्यः
शुष्कतर्कनिषेधात्, नहि युक्तिबलेन भेदाभेदप्रतिपादनं क्रियते किन्तु
वेदस्यैवोभयविधानपरत्वात् । तथाहि 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां,
भेदव्यपदेशाच्चान्य' इत्यादिभेदपराणां 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्याद्यभेद-
पराणां च षड्लिङ्गोपेतत्वसाम्यात् स्वार्थ एव प्रामाण्यं सुप्रसिद्धम् ।
तथाच केवलभेदाङ्गीकारे अभेदपराणामानर्थक्यं केवलभेदाङ्गीकारे
भेदपराणामानर्थक्यं च स्यादतस्तदर्थकान्येव सूत्राणि निर्णीतवान्भग-
वान्वेदव्यासः,—'अंशो नानात्वव्यपदेशात्, अन्यथा चापि दासाकितवा-
दित्वमधीयत एके, उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्, शारीरश्चोभयेपि
भेदेनैतमधीयत' इत्यादीनि । न हिभूतलमन्तरा घटो घटाभावश्चानुभू-
यते भूतलस्यैव घटघटाभावोभयज्ञापकत्वादित्यलम्, विस्तरस्त्वाक-
रेषु द्रष्टव्यः ।

तस्यैव यज्ञफलरूपत्वमिति कथयन् स्तौति—यज्ञेनेति । सृष्ट्यादौ
जाता देवा यज्ञेन साधनभूतेन यज्ञं परमात्मानमयजन्त यजनं कृत-
वन्तः । तानि प्रथमानि यजनानि धर्माण्यासन् धर्मशब्देन व्यवहिय-
माणान्यासन्निति,—

सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुगोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥
देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥
नायं लोकोस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ।
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥

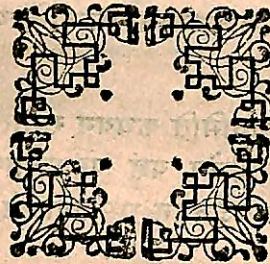

रामानुजभाष्यम् ।

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
 इत्यादिश्रीमुखोक्तेः । हेति स्फुटार्थं महिमानः महात्मानस्ते देवा-
 स्तेन यज्ञेन नाकं स्वर्गलोकं सचन्त अध्यतिष्ठन्त । कोऽसौ लोकः ?
 यत्र यस्मिंलोके पूर्वं प्रजापतयः साध्याः साध्यगणा देवा इन्दादयः
 सन्ति वर्तन्त इत्यर्थः । यज्ञतारतम्येन लोकतारतम्यमपि बोध्यम् ॥१६॥

इति षोडशर्चपुरुषसूक्तरामानुजभाष्यम् ।

इति भाष्यचतुष्टयोपेतं षोडशर्चपुरुषसूक्तं समाप्तम् ।

अथोत्तरनारायणम् ।

अद्भ्यः सम्भृतं पृथिव्यै रसाच्च
विश्वकर्मणः समवर्तताग्रे ।

तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति

तन्मर्त्यस्य देवत्व(१)माजानमग्रे ॥ १७ ॥

सायणभाष्यम् ।

उत्तरनारायणेनादित्यमुपतिष्ठते । षट् ऋचः उत्तरनारायणमन्त्राः ।
तत्राद्यास्तिस्त्रः त्रिष्टुभः । ततो द्वे अनुष्टुभौ । अन्त्या त्रिष्टुप् । उत्तर-
नारायणेनादित्यमुपस्थायानपेक्षमाणोऽरण्यमभिप्रेयादिति । श्रीना-
रायणदेवत्याः मन्त्राः आदित्योपस्थाने विनियुक्ताः । पूर्वकल्पान्तरी-
येषु पुरुषमेधयज्ञादिभावमापन्नः परम्पराकोटिसञ्चारीति श्रूयते । यः
अद्भ्यः उदकात्सकाशात् संभृतः पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशाच्च संभृत
इति । पृथिव्युदकग्रहणं पञ्चमहाभूतानामुपलक्षणम् । तदन्तरप्रतिपन्ने-
ऽहनि स परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यामध्यधिकारसिद्धत्वात् । अग्रे प्र-
थमं यः भूतपञ्चाकात् संभृतः । भृद्गणे । पुण्यसंस्कारानुरञ्जितभूतप-
ञ्चकपरिवेष्टित इत्यर्थः । एवं संभृतः सन् पश्चात् रसाच्च विश्वकर्मणः
समवर्तत । रसो रागस्तस्माद्रसात् विश्वानि सर्वाणि कर्माणि यस्य
सः विश्वकर्मा सविता तस्माद्विश्वकर्मणः रसात् सर्वजगत्कर्तुरीश्व-
रस्य रागात् ईश्वरेच्छया समवर्तत समभवत् । सूक्ष्मशरीरी अव-
स्थितस्य उत्पद्यमानः सूक्ष्मेदेहस्य त्वष्टा श्रीभगवानादित्यः यत् रूपं
विदधत् कालात्मकः सविता विशिष्टं रूपं कुर्वन् एति आगच्छति त-
न्मर्त्यस्य पूर्वं मनुष्यस्य सतः देवत्वं व्यत्ययः देवत्वेन आजानं जननं
उत्पत्तिरेव तस्य जन्माभवदित्यादित्यः स्तूयते ॥ १७ ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

सदृश्यप्रभावभावितो लोकः कुत उत्पन्नः किं लोकतः पुरा सृष्टः
को वा देवस्तस्य रूपज्ञानवान् पुनस्तत्किमर्वाचीनं वा प्राचीनं स-
र्जनमित्याकांक्षायामाह-अद्भ्यः सम्भृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्त-
ताधि । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तत्पुरुषस्य विश्वमाजानमग्रे इति-वाक्यचतुष्टय-

मङ्गलभाष्यम् ।

स्यार्थं समर्थयति अद्भ्यः आप्नुवन्ति विश्वमित्यापो जगदाप्या-
ययन्तीति वा 'आपो ज्योती रसोऽमृतम्' इति श्रुतिप्रतिपादितां
ज्योतीरसामृतात्मकास्ताभ्यः संभूतः सञ्जातः । यो यस्मात्कारणादु-
दगात् स तद्धर्मवान् प्रसिद्धः अतोऽत्रापि प्रकाशानन्दसुधालक्षणा-
न्यसाधारणानि आप्याप्यायने त्वपां साधारणानि धर्माणि च प्रदृश्य-
न्त इति प्रसिद्धेस्तत्सम्भवमुक्त्वाऽनादित्वमुच्यते-पृथिव्यै-पृथिव्याः,
पृथ्व्यर्थे चतुर्थी । रसाच्च रसायाः तदुपलक्षितसप्ताधोभुवनसंज्ञायाः,
स्त्रीलिङ्गस्य पुंस्त्वञ्च छान्दसम् । विश्वं कर्म यस्य स विश्वकर्मा त्वष्टा
ततोऽपि पूर्वं संभूत इति पूर्वेणान्वयः । पृथिवीरसे च लोकौ त्वष्टा
देवश्चावाचीनदेवताग्रजस्तेभ्यः पुरस्तादुत्पन्नत्वात्पुरातनोऽयं लोक
इत्यर्थः । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति । त्वष्टा प्रसिद्धस्तोषयति स्वीय-
शिल्पिकर्मणेन्द्रादीनिति तथा तस्य लोकस्य विदधद्रूपं विधानलक्ष-
णमेति जानाति अथ ज्ञाने तद्वत् लोकरचनायां चतुर इत्यर्थः ।
तत्पुरुषस्येति । तद्विश्वं नाकलोकरचनात्मकं पुरुषस्य पूर्वसिद्धस्य परमे-
श्वरस्य न जन्यत इत्यजनोऽज आद्यः पुरुषः स्वयं तस्य सम्बन्ध्या-
जानं स्वीयमित्यर्थः अग्रेऽग्रसरं भवति न त्वर्वाक्सृष्टमित्यर्थः ॥१७॥

महीधरभाष्यम् ।

'अद्भ्यः संभूत' इत्युत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थायेति' (१।३।६।२।२०)
षट्कण्डिका उत्तरनारायणम् । उपान्त्ये द्वे अनुष्टुभौ शेषास्त्रिष्टुभः
आदित्यदेवत्याः । पूर्वकल्पे पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्तः स्तूयते-
अद्भ्यः जलात् पृथिव्याः सकाशाच्च पृथिव्यपां ग्रहणं भूतपञ्चको-
पलक्षकम् । भूतपञ्चकात् यो रसः संभूतः पुष्टः । तथा विश्वं कर्म य-
स्य तस्य विश्वकर्मणः कालस्य रसात्प्रतीतिः यो रसोऽग्रे प्रथमं सम-
वर्तत समभवत् । भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं प्रति कारणत्वात्पु-
रुषमेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्चभूतानि तुष्टानि कालश्च । ततस्तुष्टेभ्यः
कश्चिद्रसविशेषफलरूप उत्तमजन्मप्रदं उत्पन्न इत्यर्थः । तस्य रसस्य
रूपं विदधत् धारयन् त्वष्टा आदित्यः एति प्रत्यहमुदयं करोति । अग्रे
प्रथमं मर्त्यस्य मनुष्यस्य सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानदे-
वत्वं मुख्यं देवत्वं सूर्यरूपेण । द्विविधा देवाः-कर्मदेवा आजानदेवाश्च ।
कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः । सृष्ट्यादावुत्पन्ना आजानदेवाः

महीधरभाष्यम् ।

ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः 'ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदे-
वानामानन्दः' (बृह० मा० ४ । १ । ३५ ।) इति श्रुतेः सूर्यादय आजान-
नदेवाः ॥ १७ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

एवं पूर्वप्रकरणे त्वत्पदवाच्यस्य भगवतः सर्वलोकयज्ञवर्णादिता-
दात्म्यकारणत्वादिप्रतिपादनेन स्वरूपं निर्दिष्टम् । अथ 'तस्माद्वा ए-
तस्मादात्मनः आकाशःसंभूत आकाशाद्वायुर्वायोरपि अद्भ्यः पृथिवी'-
त्यादिश्रुत्युक्तभूतादिप्रतिपादनेन तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यं फल-
तः प्रतिपादयन् तत्प्राप्तिं निर्दिशति-अद्भ्य इति । अद्भ्य इत्यनेनानुक्ता-
नामप्याकाशादीनां ग्रहणं बोध्यम् । अग्रे सृष्टेः पूर्वं विश्वकर्मणः विश्वं
कर्म यस्याऽसौ विश्वकर्मेति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तस्मादापि
उत्पन्ना, अद्भ्यः पृथिव्यै पृथिव्युत्पत्त्यर्थं तत्कारणतया गन्धः संभू-
तः, ततः पृथिव्युत्पन्ना सोत्पन्ना सती समवर्तत नानाशरीरादिभेदेन
परिणामं प्राप्तेत्यर्थः । रसादिति विश्वकर्मपदस्य विशेषणम् । कीदृशा-
द्विश्वकर्मणः ? रसाद्रसरूपान्मोक्षरूपादिति 'रसो वै स रसं ह्येवायं
लब्ध्वानन्दी भवतीति' श्रुतेः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेन 'त्रिवृत्तं
त्रिवृत्तं करवाणीति' श्रुत्युक्तपञ्चीकरणत्वमपि बोध्यम् । तस्य तत्पदवा-
च्यस्य भगवतस्त्वष्टा सूर्यो रूपं व्यदधत् अडागमाभावस्त्वार्षः । ईश्व-
रस्य सर्वप्रकाशकत्वमेवात्मगुणः सूर्यस्याप्यधिदैवादिरूपेण सर्वप्र-
काशकत्वसाम्यं दृष्टान्तस्यैकदेशवृत्तित्वात् । यस्तस्य रूपमेति प्राप्नोति
तत्तदेव मर्त्यस्य मरणधर्मशरीरविशिष्टस्य त्वंपदवाच्यस्य जीवस्य
अग्रे प्रथमतो देवत्वं द्योतनात्मकत्वं 'स्वस्वरूपत्वमेव आसमन्ताद्भा-
वेन जातमित्यर्थः । नकारादेशस्त्वार्षः ॥ १७ ॥

वेदाहमेतम्पुरुषस्महान्त-

मादित्यवर्णन्तमसं परस्तात् ।

तमेव विन्दित्वातिमृत्युमेति

नान्यऽपन्था विद्युतेऽर्चनाय ॥ १८ ॥

सायणभाष्यम् ।

एवं प्रतीयमानं पुरुषं पुरि शेत इति पुरुषः तम् । अनेन प्राप्तं परिच्छेदं व्यावर्तयति-महान्तमिति । महान्तमपरिच्छिन्नमनन्तम् । आदित्यवर्ण-आदित्यस्य वर्ण इव वर्णो यस्य स आदित्यवर्णः स्वयं प्रकाश इत्यर्थः । तमसः परस्तात् अज्ञानाकारादुपरि स्वतेजसा अज्ञानान्धकारमधःकृत्य वर्तमानमेतं महान्तमादित्यान्तस्थं पूर्णं पुरुषमेतं साक्षादपरोक्षभूतं, अहं-शोधितत्वंपदार्थोऽहं वेद जानामि । एतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णपुरुषं वेदादित्यवर्णं महान्तं पुरुषमेतं पुरुषं वेदावेदेत्येवंव्यतिहारेणाहं वेद जानामि । सर्ववेदान्तेः तात्पर्येण प्रतिपाद्यार्थमाह-तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमिति । सहस्रशीर्षेत्यादिना योऽभिहितः परमेश्वरः तमेव विदित्वा नान्यं तं विदित्वैव मृत्युं मृत्युयुक्तं संसारमत्येति अतिक्रामति न कर्मणा । अथ तमेव तं विदित्वैव मृत्युमत्येति मृत्युमतिक्रम्य एति स्वस्वरूपं प्राप्नोति परब्रह्म एति गच्छति इत्युपचारः । पक्षान्तरशंकां निरस्यति-नेति । अन्यः पन्थाः न विद्यते अयनाय गमनाय स्वरूपप्राप्तये ॥ १८ ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

पुनश्च वेदपुरुषः परमेश्वरमहामहिमानुवर्णनतज्ज्ञानविज्ञान-प्रभाभासमानत्वेन परमानन्दजलधिसमवगाहनात् स्वस्य तद्वे-चूचमहोदयमाविष्कुर्वन् पूर्ववद्वाक्यचतुष्टयमर्थैक्येपि किञ्चिद्वर्ण-व्यत्यासेनाध्याकरोति ।

वेदाहमेतमित्यारम्य नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेत्यन्तं व्याख्या-तत्वात्सुगमम् ॥ १८ ॥

महीधरभाष्यम् ।

एतं महान्तं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं सूर्यमण्डलस्थमहं वेद जानामीति ऋषेर्वचनम् । कीदृशम् ? आदित्यवर्ण-आदित्यस्येव वर्णो यस्य तम् उपमान्तराभावात्स्वोपमम् । तथा तमसः परस्ताद्दूरतरम् । तमो-रहितमित्यर्थः । तमःशब्देनाविद्योच्यते । तमेवादित्यं विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युमत्येति अतिक्रामति परं ब्रह्माधिगच्छति अयनायाश्रयायान्यः पन्था मार्गः न विद्यते । सूर्यमण्डलान्तःपुरुषमात्मरूपं ज्ञात्वैव मुक्तिः ॥ १८ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

पूर्वोक्तसंक्षेपार्थं स्पष्टीकर्तुमहमर्थाश्रयतया त्वंपदार्थनिरूपणेना-
सिपदसामानाधिकरण्यप्रदर्शनाय तत्प्राप्तिं फलत्वेन प्रतिपादयन्
ब्रह्मस्वरूपं निर्दिशति-वेदाहमिति । अहमित्यत्रैकवचनं जात्यभिप्रायेण
अहमर्थरूपो जीवः-अहं जानामीच्छामि करोमीत्यादिप्रत्ययेभ्यः । ननु
कथमहमर्थरूपत्वमात्मनः ? सुषुप्त्यादौ तत्प्रत्ययस्य व्यभिचारात्प्रकृ-
तिकार्यरूप एवायमहं जानामीति प्रत्यय इति चेन्न सुषुप्त्यादावप्य-
हमर्थस्यावगमो मानसिद्धः । एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्सं न
किञ्चिदवेदिषम् एतावन्तं कालं मूर्छित एवासमित्यादिप्रत्यभिज्ञाया
एव मानत्वात् । एवं पुरुषं वेद एतमिति सार्वभ्यादिगुणविशिष्टं सर्व-
नियन्तारं सर्वकारणकारणं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं सर्वाचिन्त्यानन्तापरिमि-
तज्ञानशक्त्यैश्वर्याश्रयं मुक्तोपसृप्यं मुमुक्षुध्येयं श्रीपुरुषोत्तममहं वेद
ज्ञानविषयत्वेन साक्षात्करोमीत्यर्थः-‘ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये, ज्ञानवान्मां
प्रपद्यते, ज्ञानी त्वात्मैव मे मत’ इत्यादिभगवदुक्तेः । पुरुषं प्रकृतेः प्रवर्त्तकं-
‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरमिति’ श्रुतेः । महान्तमाका-
शादीनामपि व्यापकं-‘अणोरणीयान्महतो महीयान्, एष सर्वा-
न्तरात्मा अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्, -

यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन्दृश्यते श्रूयतेपि वा ।

अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥

आत्मा हि परमः स्वतन्त्रोऽधिगुणः, तस्मिंल्लोकाश्रितास्सर्वे
इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः ।

वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥

इत्यादिस्मृतेः । आदित्यवर्ण-आदित्यस्य वर्ण इव वर्णो यस्य तं यथा-
दित्यस्य सर्वप्रकाशकत्वं तथा पुरुषस्यापि प्रकृत्यादिसर्वकार्यप्रकाश-
कत्वमिति ज्ञेयम् । तमसः परस्तात् तमःशब्दवाच्यप्रकृतेः परस्तात्परं
‘अक्षरं तमसि लीयत’ इति वाक्ये प्रकृतिस्थाने तमःशब्दप्रयोगदर्श-
नात् ।

तमेव विदिवेति । तमेव शास्त्रयोनिं परमात्मानं विदित्वा साक्षात्कारं
कृत्वा । विदुः लाभे इत्यस्य रूपम् । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । अ-
तिमृत्युं मोक्षं एति प्राप्नोति । न च वाक्यज्ञानमात्रादज्ञाननिवृत्तिलक्षणो

रामानुजभाष्यम् ।

मोक्ष इति संभावनयिम्, अपितु तद्वाच्यसाक्षात्कारेणैव तत्र च ध्यान-
स्यैवान्तरङ्गत्वात्-‘श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इति श्रुत्या वा-
क्यज्ञानानन्तरं मननाव्यवहितध्यानस्यैव स्पष्टमन्तरङ्गत्वविधानात्, अ-
न्यथा रोगिणो भेषजश्रुतमात्रादेव तत्सेवनमृतेपि रोगनिवृत्तिप्रसंगात् ।
ननु नायं सर्पः किन्तु रज्जुरेषेति आसत्वाक्याद्भयनिवृत्तिदर्शनात्तथा
प्रकृतेपि सङ्गच्छत इति चेन्न तत्रापि रज्जुस्वरूपसाक्षात्कारद्वारेणैव
भ्रान्तिनिवृत्त्या भयनाशनिश्चयात् तथात्रापि भ्रवणानन्तरवाक्यज्ञाना-
वगतेपि तत्साक्षात्कारोपयिकासाधारणध्यानेन तद्दर्शने कृते उक्त-
लक्षणो मोक्षः । तथाहि—

‘भिद्यते हृदयभ्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ॥

यदाऽपश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥

ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति, कृते ज्ञानाच्च मुक्तिः, पृथगात्मानं प्रेरितारं च
मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति, जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम्, भोक्ता
भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते’ इत्यादि-
श्रुतिकदम्बात् ।

निरस्तातिशयाद्ब्रह्मभावैकलक्षणा ।

भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यान्तिकी मता ॥

इति सर्वज्ञपराशरोक्तेः—

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेदवरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥

इति श्रमुखोक्तेः ।

नान्यः पन्थाऽविद्यतेऽयनाय इति । अयनाय मोक्षमार्गाय ईश्वराराधनो-
त्पन्नज्ञानोपलब्धात्मसाक्षात्कारं विना अन्यः पन्था न विद्यते
नास्तीत्यर्थः ।

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।

तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तं निगच्छति ॥

इति स्मृतेः ॥ १८ ॥

प्रजापतिश्चरति गर्भेऽन्तर-
जायमानो बहुधा विजायते ।

(१) तस्य योनिस्परिपश्यन्ति धीरा-
स्तस्मिन्हतस्थुर्भुवनानि विवश्वा ॥ १९ ॥

सायणभाष्यम् ।

प्रकर्षेण जायन्त इति प्रजाः तासां पतिः गर्भे अन्तः सर्वप्राणिनामुद्-
रमध्ये अन्तर्यामिरूपेण यश्चरति । स च स्वरूपेण अजायमानः देहादे
जन्मन्यपि स्वयं जन्मशून्योपि उपाधिवशात् बहुधा बहुप्रकारेण वि-
जायते । यद्वा अज गतिविक्षेपणयोः । स्वमायया सर्वान् अजायमानः
विक्षेपयन् संमोहयन् स्वयं बहुधा विजायत इति । तस्य बहुधा
वर्तमानस्यापि प्रजापतेः योनिं स्थानं स्वरूपं च धीराः सम्यक्
ज्ञानिनः परिपश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति । तस्मिन् प्रजापतौ हि एव
स्वकारणभूते एव विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतानि तस्थुः
तिष्ठन्ति ॥ १९ ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्त इति । 'प्रजापतिः प्रजा असृजदिति' भुव-
न्तरात् प्रजानां मरीच्यादिचराचरान्तानां पतिर्ब्रह्मा गर्भे परमेश्वर-
कुक्षौ तन्नाभिकमले वा गर्भशब्दवाच्ये तन्नाप्यन्तर्मध्यप्रदेशे चरति
विहरति । अत्रायं भावः—महेश्वरमहाकायमध्यवर्तिनी नाभिस्तन्म-
ध्यवर्ति कमलं तस्यापि गर्भस्तन्नाप्यन्तर्मध्ये ब्रह्माण्डैकशरीरस्य
ब्रह्मणः सञ्चारस्तर्हि तस्य भूमनो महाकायपरिमाणं कोन्वर्वाचीनजनः
कर्तुं शक्नुयात् यत्र ब्रह्माण्डाः परमाणवः स्युस्तत्र प्रजापतिनामा-
ऽल्पादल्पतरः कथं कतम इति वा गण्य भावः । ननु यथाऽल्पशरीरवां-
स्तथैवानल्पशरीरवान् शरीरित्वेन साम्यात्कुतो वा तस्याजत्वमित्या-
शङ्कायां तन्नाभिपद्मसमुत्थब्रह्मदेवस्याप्यजत्वात् किं पुनस्तस्याजत्वे
शङ्केति वक्तव्यम् । यतो मायोपाधिकत्वेन विश्वकायत्वाल्लोकवदयमपि
शरीरीति शङ्का मास्त्वित्याशयेनाह—अजायमानो बहुधा विजायत इति । स
प्रजापतिः जायते इति जायमानो न भवतीत्यजायमानः स्वयं जन्म-
रहितोपि सन् बहुधा 'बहुस्यां प्रजायेयेति' बहुभवनस्य सङ्कल्प-

(१) तस्य धीराः परिजानन्ति योनिमिति पाठान्तरम् ।

मङ्गलभाष्यम् ।

मात्रसिद्धेः बहुप्रकारेण जडाजडप्रपञ्चात्मना विजायते विविधतया भवति मायया 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपामिति' श्रुत्या मायायुगकार्यप्रजायाश्चित्रविचित्रत्वात् न वस्तुत इत्यर्थः ।

तर्हि तत्कारणज्ञानं केषामित्यत्राह तस्य धीराः परि-
जानन्ति योनिमिति । धीराः ब्रह्मासङ्गज्ञानशस्त्रसंछिन्नान्योन्याध्या-
सकृतसंसारतरुतन्मूलानाद्यविद्यावासनारूपकामाद्यरिषड्वर्गतया का-
लत्रयेऽप्यप्रमत्ता ब्रह्मविदस्तस्य मायिकत्वेन बहुधा जायमानस्या-
प्यजायमानस्य प्रजापतेर्योनिं जनिस्थानं परिजानन्ति परितः पूर्ण-
त्वादद्वितीयत्वाच्च विदन्ति । ननु योनिशब्देन जन्यजनकत्वसम्बन्धा-
लोकवदस्यापि योनिःसम्भवत्वे कोन्वयं विशेष ईश्वरस्य पुनश्च योनेः
प्रकृतित्वेन जडत्वादित्याशङ्क्य तद्योनिलक्षणं परं ज्योतिष्ट्वेन प्रति-
पादयति-मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधस इति । सृष्टिं विदधातीति वेधाः प्रजा-
पतिस्तस्य योनिमिति पूर्वसम्बन्धः । मरीचीनां सूर्यादिज्योतिषां
पद्यत इति पदं प्राप्यस्थानं दिवाकरादिभास्यभासकमित्यर्थः- 'न
तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्नि-
रिति, तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति' च श्रवणात् ।

यद्वा वेधसस्तपनस्थमरीचीनां रश्मीनां पदमधिष्ठानं- 'सूर्ये-
न्तस्तिष्ठन् यो यमयतीति' श्रवणात्,—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥

इति स्मरणाच्च, इच्छन्ति प्राप्तुमपेक्षन्ते धीरा इति पूर्व-
मुक्तत्वात् । ननु तत्पदस्य गायत्र्यास्तत्सवितुरित्यादि-धीमही-
त्यन्तपादद्वयार्थत्वात्तत्प्राप्तेरनुभववेद्यत्वादकाम्यत्वाच्च कथमि-
च्छन्तीत्युक्तं चेद्विदुषामिच्छा सामान्या न भवति, उपरतावि-
द्याकामकर्मत्वान्नात्र कश्चिद्विरोधः शङ्कनीयः ॥ १९ ॥

महीधरभाष्यम् ।

यः सर्वात्मा प्रजापतिः अन्तर्हृदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भ-
मध्ये प्रविशति । यथाऽजायमानोऽनुत्पद्यमानो नित्यः सन् बहुधा
कार्यकारणरूपेण विजायते मायया प्रपञ्चरूपेणोत्पद्यते ।

महीधरभाष्यम् ।

धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापतेः योनिं स्थानं स्वरूपं परिपश्यन्ति-
'अहं ब्रह्मास्मि' इति जानन्ति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि
भूतजातानि तस्मिन् ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्माणि तस्थुः स्थि-
तानि । सर्वं तदात्मकमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

इत्थं सर्वकारणत्वादिप्रतिपादनेन तदन्वितत्वेन तत्प्रवर्तकत्वेन
चात्मोपलब्ध्यर्थं मुमुक्षूणां हिताय ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादितम् । इदानीं
सर्ववेदार्थभूतगायत्र्यर्थं दर्शयन्स्तौति-प्रजापतिरिति । ब्रह्मण आविर्भूतः
प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः गर्भे अन्तराकाशे चरति स्वाविर्भावेन स्थितिं
करोति-‘हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्,
आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत, ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव,
विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता’ इत्यादिश्रुतेः । अन्तरजायमानः तस्य
परब्रह्मणो विभोरन्तर उत्पद्यमानः प्रजापतिः बहुधा बहुप्रकारेण
विजायते जज्ञे वर्त्तमानस्य भूतार्थपरत्वात् ।

यद्वा प्रजाः पाति जीवनानुकूलेन रक्षतीति व्युत्पत्त्या परापररूपेण
प्रणवः गर्भे उदराकाशे चरत्यनवच्छिन्नरूपेणाविर्भावं करोति । अन्त-
रजायमान उदराकाशे एव स्वाविर्भावं कुर्वाणो बहुधा पश्यन्त्यादि-
रूपेण बहुप्रकारको भूत्वा विजायते स्वोपलब्धिं कुरुते ।

तस्य योनिमिति । धीराः प्रयासबाहुल्येऽपि परिश्रमानपेक्ष्यमाणाः,
यद्वा कृतात्मसाक्षात्काराः तस्य प्रजापतेः प्रणवस्य योनिं कारणं परि-
पश्यन्त्यनवच्छिन्नसुरसरित्प्रवाहवत्साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः-‘सर्वे वेदा
यत्पदमामनन्ति, सर्वे वेदा यत्रैकीभवन्तीति’ श्रुतेः, ‘शास्त्रयोनित्वात्,
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमित्यादि’ श्रीमुखोक्तेः । हेति स्फुटार्थः । तस्मिन्सर्व-
कारणकारणे विश्वाभुवनानि विश्वात्मकानि भुवनानि तस्थुः स्वा-
विर्भावतिरोभावादिनात्मस्थितिं चकुरिति-

‘पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वास्तथा भूतविशेषसङ्ख्यानं ।

ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः, इत्यादिभ-
गवदुक्तेः ॥ १९ ॥

यो देवेभ्यः आतपति यो देवानाम्पुरोहितः ।

पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥ २० ॥

सायणभाष्यम् ।

देवेभ्यः अर्थाय आतपति आतपं करोति प्रकाशयति च प्रकाशते । यो देवानां पुरोहितः । यश्च देवानामग्रतः हितमाचरति । पूर्वो यो देवेभ्यः । यश्च देवेभ्यः पूर्वः सर्वदेवाग्रणीर्जातः । तस्मै ब्राह्मणे रुचाय नमः । ब्रह्मणो योग्यं ब्राह्मं तस्मै ब्राह्मणे रुचाय रोचमानाय दीप्यमानायादित्याय नमः ॥ २० ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

अथ वेधसो माहात्म्यं लोकानां श्रावयितुं यच्छब्दपुरस्सरं निरूपयति—यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः । पूर्वो यो देवेभ्यो जातः नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥ यो वेधा ब्रह्मा देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः आतपति प्रकाशते सर्वोत्कृष्टत्वात्सर्वोपास्यत्वाच्च 'ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्य' इति ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृणां ऋषिगुरुणां सर्वेषां ब्रह्मैकमूलत्वमुपदिदेश श्रुतिरिति विद्यात् ।

यश्च देवानामुक्तानां पुरोहित आचार्यः निगमागमोपदेष्टृत्वात् । यश्च देवेभ्यः पूर्वोऽग्रजः—'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मा' इति श्रवणात् परमेश्वरपूर्वसृष्टोऽयमाद्यो देव इत्यर्थः । यथा देवानामाद्यत्वमस्य ब्रह्मणस्तथा वेदानामग्न्यत्वमृगवेदस्य तस्मात्तस्य च सर्ववेदात्मकत्वेऽपि मुख्यत्वेन तद्रूपत्वमुपपादयति नमः पुरस्कारेण—नमो रुचाय ब्राह्मणे इति । ब्राह्मो ब्रह्मात्मकस्तस्मै ऋचां समूहो रुचश्छान्दसत्वात् तस्मै ऋग्वेदायेत्यर्थः नमः नमस्कारः । न-म इत्यस्य पदद्वयस्यार्थः—न विद्यते मो मम किञ्चित्स्वत्वावच्छिन्नं देहादिहादिकं इति तथा सर्वस्य देहादिसंघातस्य त्वन्मायिकत्वात् त्वदधीनं न किञ्चिन्मामकं मम तु त्वदेकरूपत्वादिति भावः ॥ २० ॥

महीधरभाष्यम् ।

यः प्रजापतिरादित्यरूपो देवेभ्योऽर्थायातपति द्योतते । यश्च देवानां पुरोहितः सर्वकार्येष्वग्रे नीतः । यश्च देवेभ्यः सकाशात् पूर्वः जातः प्रथममुत्पन्नः तस्मै आदित्याय नमः । कीदृशाय—रोचतेऽसौ रुचस्तस्मै दीप्यमानाय 'इगुपध'—पा० ३ । १ । १३५ इति कप्रत्ययः । तथा ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मिः । शत्रि टिलोपः । ब्रह्मावयवभूताय वा ॥ २० ॥

रामानुजभाष्यम् ।

इदानीं मुमुक्षूणां कृतार्थतां व्यञ्जयन्सर्वनियामकतया स्तौति-
यो देवेभ्यो इति । यः स्वयंप्रकाशरूपः देवेभ्यः द्युतिमद्भ्यः ये सर्वकार्यजा-
तमभ्यात्माधिदेवादिरूपेण प्रकाशयन्ति तेभ्यः देवेभ्य आतपति स्वा-
भाविकात्मप्रकाशेन तान्प्रकाशयन्तः करोतीत्यर्थः—‘एतस्याक्षरस्य
प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः, तमेव भान्तमनुभाति
सर्वं, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति, भीषास्माद्धातः पवते भीषोदेति
सूर्य’ इत्यादि श्रुतेः ।

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥

इतिस्मृतेः । यो देवानां पुरोहित इति । यश्च सर्वदेवाधिदेवः देवानां
ब्रह्मेशेन्द्रादीनां पुर अग्रे सृष्ट्युपक्रमे हितः आत्मज्ञानानावरकस्त्रीय-
भावेन स्वस्वाधिकाराणां पारमेष्ठ्यादीनां प्रवर्त्तकः—

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥

अस्य देवस्य मीढुषो दयाविष्णोरेव प्रवृद्धे हविर्भिर्दिदेह रुद्रो
रुद्रीयमहित्व” मिति बह्वृचः । ‘सोब्रवीद्वरं वृणीष्व अहमेव पराणा-
मधिपतिरसानीति’ श्रुतेः, मोक्षधर्मे —

ततस्ते विबुधाः सर्वे ब्रह्मा ते च महर्षयः ।

वेददृष्टेन विधिना वैष्णवं क्रतुमारभन् ॥

प्रापुरादित्यवर्णं तं पुरुषं प्रकृतेः परम् ।

इत्यारभ्य

येन यः कल्पितो भागः स तथा मामुपागतः ॥

प्रीतोहं प्रदिशाम्यद्य फलमावृत्तिलक्षणम् ।

युगकोटिसहस्राणि विष्णुमाराध्य पद्मभूः ॥

पुनस्त्रैलोक्यधातृत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुमः ।

मया सृष्टः पुरा ब्रह्मा मद्यागमयजत्स्वयम् ॥

तत स्तस्य वरान्प्रीतो ददावहमनुत्तमान् ।

मत्पुत्रत्वं च कल्पादौ लोकाध्यक्षत्वमेव च ॥

रामानुजभाष्यम् ।

राजधर्मे च—

विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महाक्रतौ ।

जुहाव सर्वभूतानि स्वयमात्मानमात्मना ॥

महादेवः सर्वयज्ञे महात्मा हुत्वाऽऽत्मानं देवदेवो बभूव ।

विश्वलोकान्व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्या विराजते द्युतिमान्कृत्तिवासाः ॥

ऐन्द्रमिन्द्रः परं स्थानं यमाराध्य जगत्पतिम् ।

प्राप यज्ञपतिं विष्णुं तमाराध्य सुव्रत ॥ इति,

नारसिंहे च—

ब्रह्मादयः सुराः सर्वे विष्णुमाराध्य ते पुरा ।

स्वं स्वं पदमनुप्राप्ताः केशवस्य प्रसादतः ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः ।

पूर्वो यो देवेभ्यो जात इति । यः सर्वकारणरूपः देवेभ्यः कार्यो-
त्पादकेभ्यः पूर्वो जात अनाद्यनन्तरूपेण स्थितः प्रधानमहत्तत्त्वाद्यपे-
क्षया पूर्वत्वं स्वतः पूर्वापरत्वाभावात्—‘सदेव सौम्येदमग्र आसीत्
न ब्रह्मा नेशानः, ब्रह्म वा इदमग्र आसीदात्मा वा इदमेक एवाग्र आ-
सीत्, एको ह वै नारायण आसीन्नैव किञ्चनाग्र आसीत्, दिव्यो देव
एको नारायणः, इत्यादि श्रुतेः,—विष्णुस्तदासीद्धरिरेव निष्कल’इत्या-
दिस्मृतेः । तथा च श्वेताश्वतराणां सिद्धान्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति—

किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाताः जीवाम केन क्वच संप्रतिष्ठाः ।

अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्त्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥

कालस्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिंत्यम् ।

संयोग एषां न त्वात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।

यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥

इति । अत्रेपि तत्रैव—

सकारणं कारणाधिपाधिपः न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ।

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् ॥

‘न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते’ इत्यादिश्रुतिभ्यः,—

प्रधानपुरुषाव्यक्तकालानां परमं हि यत् ।

पश्यन्ति सुरयो नित्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

रामानुजभाष्यम् ।

इत्यादि स्मृतेः । नमो रुचाय ब्राह्मणे इति । ब्रह्मात्मकीयाय रुचाय प्रकाशाय नमः नमस्कारं कुर्मः ।

यद्वा ब्रह्मणः स्वयं प्रकाशत्वात् तत्साक्षात्कारेऽन्यसाधनस्याभावान्नमः कृतार्थः स्म इत्यर्थः—

यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ।

इत्यादिश्रीमुखोक्तेरिति ॥ २० ॥

रुचं ब्रह्माह्वज्जनयन्तो देवा ऽअग्रे तदब्रुवन् ।

यस्त्वैवम्ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवाऽअसन्वशे ॥ २१ ॥

सायणभाष्यम् ।

रुचं रोचमानं ब्राह्मं ब्रह्मावयवभूतं जातावित्यनिटिलोपे च ब्राह्ममिति भवति । रुचं ब्राह्मं देदीप्यमानं ब्राह्मं ब्राह्मणजातिं त्वामेवं पूर्वोक्तप्रकारेण परं ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिरिति यो ब्राह्मणो विद्यात्तस्य ब्राह्मणस्य वशे देवाः असन् अभवन् भवन्ति । परब्रह्मवशवर्तिनो देवाः तदंशभूतस्यापि वशवर्तिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

मङ्गलभाष्यम् ।

अतस्तस्य ऋग्वेदस्याद्यब्रह्मात्मकत्वादेवैरग्राधीतत्वमाह—रुचं ब्राह्मं जनयन्तः देवा अग्रे तदब्रुवन्मिति । ब्राह्मं रुचं जनयन्तोऽध्ययनाधिकारित्वेन शिष्यपरम्परया वर्धयन्तः । यद्वा तत्र वेदे नानाशाखाभेदानुत्पादयन्तो देवास्तदुपलक्षितर्षयोऽपि अग्रे आदौ सृष्टेस्तदब्रुवन् स्वयमधीत्य तमधीति वेदं पारम्पर्यायार्वाचीनानध्यापयाञ्चक्रुः । अथ तद्वेदनस्य सर्वदेववशीकरणफलमाह—यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वशे इति । यस्तु ब्राह्मणो ब्रह्मवित् एवं पूर्वोक्तप्रकारेण विद्यात् जानीयात् तस्य ब्रह्मविदः देवा ब्रह्मादयो वशे असन् आसन् वशवर्तिनो भवन्तीत्यर्थः—‘यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्तीति’ श्रवणात्, शमदमादिसाधनसम्पत्त्या तपोविद्यासमाधिभाजो ब्राह्मणस्य वासुदेवात्मकत्वेन सकलदेवतावासभूतत्वादित्यत्र स्मृतिरपि—

देवाधीनं जगत्सर्वं मन्त्राधीनन्तु दैवतम् ।

तन्मन्त्रं ब्राह्मणाधीनं ब्राह्मणो मम देवतम् ॥ इति भगवदुक्तेः ॥ २१ ॥

महीधरभाष्यम् ।

देवाः दीप्यमानाः प्राणाः रुचं शोभनं ब्राह्मं ब्रह्मणोऽपत्यमादित्यं
जनयन्तः उत्पादयन्त अग्रे प्रथमं तद्वचोऽब्रुवन्-‘यः त्वा एवं ब्राह्मणः
विद्यात् तस्य देवाः आसन् वशे’ । रुचं देदीप्यमानं ब्राह्मं ब्रह्मण उत्पन्नं
जनयन्तः सृष्ट्यर्थं देवा योगिनः तेजसा देदीप्यमानाः यत् अब्रुवन्
यद्ब्रूयुः । अग्रे-प्रथमतः । किमूचुः ? अपरोऽपि यः ब्राह्मणः स ब्रह्म
विद्यात् जानीयात् तस्य देवा असन् वशे सोऽपि सनकादीनां
स्थानं गच्छतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

इदानीं मुमुक्षूणां श्रद्धासुत्पादयन् तत्प्राप्तेर्माहात्म्यं कथयति, रुचं
ब्राह्ममिति । जनयन्तो देवाः सृष्ट्युपक्रमे भगवदीयानुभावेन कार्य-
मुत्पादयन्तो देवाः कृतात्मसाक्षात्काराः अग्रे सृष्ट्यादौ ब्राह्मं रुचं
ब्रह्मात्मभूतं रुचं प्रकाशं स्वरूपमिति यावत् प्रसादाभिमुखं ज्ञात्वा
तद्वक्ष्यमाणं वाक्यमब्रुवन् । किं तद्वक्तव्यमित्यपेक्षायामाह यस्वैवमिति ।
यः कृतात्मसाक्षात्कारः ब्राह्मणः त्वा त्वां देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितं
एवं यथार्थज्ञानेन विद्यात् ज्ञेयतया साक्षात्कुर्यात् तस्य ब्रह्मनिष्ठ-
ब्राह्मणस्य सर्वेऽपि देवा वशे तदाज्ञाप्रतिपादने असन् सन्तु अत्र
लोडर्थे लङ् ।

यद्वा तस्य वशे असन् भविष्यन्तीति भविष्यत्काले भूतनिर्देशः-
‘तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये’ इति श्रुतेः ।

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

इत्यादिश्रीमुखोक्तेः । अत्रात्मसाक्षात्कारः प्रयोजनं परमात्मैव
विषयः यज्ञानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणो जिज्ञासुरधिकारी प्रतिपाद्यप्रति-
पादकभावः सम्बन्धः ॥ २१ ॥

माया नरनिर्ति यदीक्षणेन विश्वं वरीवर्ति स्वभासया विभुः ।

वाचामधीशं हि वरेण्यरूपं वन्दे सदा तं हयशीर्षकं हरिम् ॥१॥

स्वकीयकृपया येन परं तत्त्वमुदीरितम् ।

श्रीप्रियादाससंज्ञं वै नमामि सततं गुरुम् ॥ २ ॥

रामानुजभाष्यम् ।

माघे मास्यसिते पक्षे चतुर्थ्यां सूर्यवासरे ।

वेदेन्दुनन्दपृथ्व्यङ्के वत्सरे पूर्णतामगात् ॥३॥

इति श्रीहयग्रीवानुग्रहीतकमलकृष्णशर्मकृता पुरुषसूक्तव्याख्या समाप्ता ।

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे

पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् ।

इष्णन्निषाणामुम्म्ऽ इषाण

सर्वलोकम्म्ऽ इषाण ॥२२॥

॥ इत्युत्तरनारायणम् ॥

सायणभाष्यम् ।

श्रीश्च लक्ष्मीश्च ते सवितुः तव पत्न्यौ । यया आश्रयणीयौ भवति सा श्रीः । आदित्यः यया तु लक्ष्यते सा लक्ष्मीः । श्रीः शोभानुरूपा । लक्ष्मीः दीप्तिलक्षणचिद्रूपिणी । उभे ते पत्न्यौ भार्ये । ते के? अहोरात्रे ये पत्नीत्वेन कल्पिते पार्श्वे उभयपार्श्ववर्तिन्यौ ते । नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि तव रूपं अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ तव व्यात्तं मुख्यं मुख्यम् । इत एवं रूपं त्वामिदमहं याचे । इष्णं निषाणामुं म इषाण-सर्वलोकं म इषाण । एतत्पदद्वयमपि इषुधातो रूपम् । विकरणव्यत्ययश्च । इष्णन् इच्छन् कर्मफलमिच्छन् । किन्तदिति ? अमुं म इषाण-अमुं लोकं मे मदीयत्वेन इषाण इच्छ, सर्वलोकं मे मदीयत्वेन इषाण इच्छ आत्मत्वेन वा इषाण, अहमेवेदं सर्वमिति सर्वात्मभावमेवेच्छेति । पवमादित्यः स्तूयते ॥ २२ ॥

इति सायणाचार्यविरचितमुत्तरनारायणभाष्यं समाप्तम् ।

मङ्गलभाष्यम् ।

पुनस्तस्य च पत्न्यादिसम्पदापि महिष्ठत्वमाप्नायते-हीश्च (१) लक्ष्मीश्च यौ अहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमिति । हीर्युक्तायुक्तविचारलक्षणा बुद्धिः

(१) पूर्वार्धे 'श्रीश्च' इत्यत्र मन्त्रे 'हीश्च' इति उत्तरार्धे तु इष्टे मनिषाण अमुं मनिषाण सर्वं म-
मे मंगलाचार्यगृहीतो द्रष्टव्यः । अप्रैव च रामानुजभाष्यसमाप्तिः ।

मङ्गलभाष्यम् ।

लक्ष्मीः अणिमाद्यष्टैश्वर्यलक्षणा सम्पत् सा च सा च ते उभे पत्नी-
त्वेन गृहीते तद्वत्ते हीलक्ष्म्याबुभे शक्ती स्वयं सेवमानेऽनपायित्वेन
वर्तेत इत्यर्थः । तथाचाहोरात्रे पार्श्वे पार्श्ववर्तिनौ नाम ब्रह्मवित्सम्रा-
डुभयपार्श्ववर्तितेजःसौम्याद्यखिलगुणसैन्यपरिपालकावित्यर्थः । नक्ष-
त्राणि रूपं-नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि ध्रुवान्तानि रूप्यन्त इति रूपं
स्वरूपं । तपोविद्याप्रभाभासमानत्वात् । अश्विनौ व्यात्तम्—अश्विनौ
अश्विनीदेवते व्यात्तं स्वीकृतं घ्राणेन्द्रियग्राह्यमगुरुधूपपरिमलादि
यस्येति सम्बन्धशेष उक्तसर्वपर्यायेषु योजितव्यः ।

यद्वा विहरन्त्यस्यां सर्वाणि भूतानीति-ह्रीर्भूमिरिलादेवी लक्ष्मीश्च
ते पत्न्यौ यस्य स विष्णुरेवायं भवति ब्रह्मविद्ब्रह्मणोरैक्यात्तदारभ्या-
श्विनौ व्यात्तमित्यन्तं विष्णुस्वरूपवर्णनात्, तदात्मकममुं ब्राह्मणं म
निषाणेति वक्ष्यमाणत्वादन्वयो द्रष्टव्यः । उत तयोर्घ्राणेन्द्रियाधिदेव-
त्वात् तावेव तस्य ब्रह्मविदः सुरभिधूपादिरभवत्, अनेन घ्राणेन्द्रियो-
पलक्षितसर्वेन्द्रियपाटवत्वं प्रायेण तत्तदेवतावशीकरणाजितेन्द्रियत्वञ्च
सूचितं भवतीति भावः । अथ ब्राह्मणमहित्वविज्ञानात्सर्वविज्ञानफल-
मनुबोधयन्ती सती समापयति-इष्टं मनिषाण । इष्टं यज्ञयागादिकं मनि-
षाण जानीत अमुं ब्राह्मणं मनिषाण जानीत सर्वं तपोविद्यायज्ञदाना-
दिसमस्तसद्धर्मजातं मनिषाण जानीत हे लोका इति शेषः । अस्या-
यमभिप्रायः—अमुं ब्रह्मविदं यदि जानीत तर्हि इष्टं यज्ञादिकं कृतं
जानीत । किं बहुना सर्वं कृत्यजितं कृतमिति जानीत कृतकृत्यत्वादिमं
ब्रह्मविद्वासं समाश्रित्य सर्वं सम्पद्यत इत्यर्थः । यतो ब्राह्मणस्य
माहात्म्यमुपपादयन्ति श्रुतयः—‘एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य, ब्रह्म-
विदाप्नोति परं, मातृमान् पितृमानाचार्यवान् पुरुषो वेद, ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवति’ इत्याद्याः । शान्तित्रयस्यापि फलमाद्यन्तयोरेकार्थत्वा-
देकमपि तत्साधनानां सृदुतीव्रत्वसंज्ञया किञ्चिदर्थानन्तरेण द्वैवि-
ध्यमाह । आदावविद्याकामकर्मणां त्रयाणां शान्तिं ज्ञानभक्तिवैराग्य-
लक्षणसाधनैः सम्पाद्य कृतकृत्यतां लब्ध्वाऽन्ते च पुनस्तेषां यावत्
बहुजन्माभ्यस्तत्त्वान्मिथ्यात्वदृष्ट्या निषिध्यमानत्वेपि भोग-
व्यवहारात् पौनःपुन्येन प्रतीयमानानां शान्त्यै वैराग्यबोधो

मङ्गलभाष्यम् ।

धीन् परस्परसहायानवलम्ब्य तान्यविद्याकामकर्माणि निर्मूलोक्तो-
तीति कृत्वा त्रीणि प्रति तिस्रः शान्तय उक्ता इति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

इति श्रीमदादिगुरुदत्तात्रेयपरब्रह्मपरदेवताचरणकमलचिन्म-
करन्दास्वादनतुन्दिलेन्दीन्दिरायमाणचेतसा श्रीसत्यभा-
मागोविन्दगर्भाम्बुधिचन्द्रमसा श्रीमन्मौनिकुल-
वर्यनारायणाय नमः । आतिथता श्रीमत्पुरुष-
सूत्रव्याख्येति खण्डे सम्पूर्णा ।

श्रीमद्भिगुप्तभरणमस्तु ।

महीधरभाष्यम् ।

ऋषिरादित्यं स्तुत्वा प्रार्थयते—हे आदित्य ! श्रीः लक्ष्मीश्च ते
तव पत्न्यौ । जायास्थानीये तद्वश्ये इत्यर्थः । यया सर्वजनाश्रयणीयो
भवति सा श्रीः श्रीयतेऽनया श्रीः सम्पदित्यर्थः । यया लक्ष्यते
दृश्यते जनैः सा लक्ष्मीः । सौन्दर्यमित्यर्थः । अहोरात्रे तव पार्श्वे
पार्श्वस्थानीये । नक्षत्राणि गगनगास्ताराः तव रूपम्—तवैव तेजसा
भासमानत्वात्—‘तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलकाः’ इति
ज्योतिःशास्त्रोक्तेः । अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ तव व्याप्तं विकसित-
मुखस्थानीये अश्विनाते व्याप्नुतस्तौ अश्विनौ—‘अश्विनौ द्यावापृ-
थिव्यौ इमे हीदं सर्वमश्विनाताम्’ इति श्रुतेः । य ईदृशस्तं त्वां याचे
इषाण् कर्मफलमिच्छन् सन् इषाण इच्छ ‘इषु इच्छायाम्’ विकरण-
व्यत्ययः । यद्वा ‘इष आभीक्ष्ण्ये’ कन्यादिः अत्रेच्छार्थः । किमेषणीयं ?
तत्राह—अमुं परलोकं मे मम इषाण मम परलोकः समीचीनोऽस्ति-
तीच्छा अमोघेच्छत्वादिष्टं भवतीत्यर्थः । सर्वं मे मम इषाण सर्वलो-
कात्मकोऽहं भवेयमितीच्छेत्यर्थः । मुक्तो भवेयमित्यर्थः—‘सर्वं खल्विदं
ब्रह्म’ इति सामश्रुतेः ॥ २२ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
नरमेधाध्याय एष एकत्रिंशोऽयमीरितः ॥
इति भाष्य चतुष्टयोपेतमुत्तरनारायणम् ।

अथ वैष्णवमन्त्राः ।

श्रीमत्सायणाचार्यप्रणीतभाष्योपेताः ।

प्रातःसवने सोमातिरेक एकं शस्त्रं शंसनीयम् । तत्रातो देवा
इत्याद्याः षड्वचः । सोमातिरेक इति खण्डे सूत्रितम् 'महाँ इन्द्रो
य ओजसाऽतो देवा अवन्तु न इत्यैन्द्राभिर्वैष्णवीभिश्च' इति ।
असौर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्त्येऽप्येताः षड्वचः स्तोत्रियानुरूपार्थाः ।
तथा च यस्य पशव इति खण्डे सूत्रितम्—'अतो देवा अवन्तु न इति
स्तोत्रियानुरूपौ' इति । दर्शमानत्वात्तयोः प्रायश्चित्तदोमेऽप्याद्ये
विनियुक्ते । तथैव वेदं पत्न्यात्तं घ्राणेऽपि सूत्रितम्—'अतो देवा
अवन्तु न इति द्वाभ्यां व्याहृतिपर्यायेऽप्येताः । याज्यानुवाक्ययोर्मध्ये
लौकिकभाष्येऽतो देवा इत्येषा जप्या । सूत्रितं हि—'आपद्या (घ)
तो देवा अवन्तु न इति जपेत्' इति तान्नातः ।

अतो देवा अवन्तु नो यता विष्णुः ।

पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १ ॥

विष्णुः परमेश्वरः सप्तधामभिः सप्तभिर्गायत्र्यादिभिश्छन्दोभिः
साधनभूतैर्यतः पृथिव्या यस्माद्भूप्रदेशाद्विचक्रमे विविधं पादकृत्यत्वञ्च
कृतवान्, अतोऽस्मात्पृथिवीप्रदेशान्नोऽस्मान्देवा अवन्तु । विष्णोः
पृथिव्यादिलोकेषु च्छन्दोभिः साधनैर्जयं तैत्तिरीया आमनन्ति—
'विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिरिमालोकाननपजरयमभ्यजयन्' इति ।
विष्णोस्त्रिविक्रमावतारे पादत्रयक्रमणस्य पृथिव्युपादानम् । पृथि-
वीप्रदेशाद्वक्षणं नाम भूलोके वर्तमानानां पापनिवारणम् । अतः—
एतच्छब्दात्पञ्चम्यास्तासिलिति तसिल् । एतस्त्वसोस्त्यशादेशः ।
लित्स्वरेणाकार उदात्तः । यतः—तसिलः 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इति
विभक्तिसहायां त्यदाद्यत्वं लित्स्वरः । विष्णुः—विषेः किञ्चेति नुप्र-
त्ययः । क्त्वाञ्च गुणः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । विचक्रमे—
सुबिति योगविभागाद्विशब्दस्य समासः समासान्तोदात्तत्वम् ।
यद्वत्तयोगान्न निघातः । सप्त-सुपां सुलुगिति भिसो लुक् । धामभिः—
दधातेरातो मनिभ्रिति मनिन् । नित्स्वरः ॥ १ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।

समूहलमस्य पांसुरे ॥ २ ॥

वैष्णवोपांशुयाजस्येदं विष्णुरित्येषाऽनुवाक्या । उक्ता देवता इति खण्डे सूत्रितम्—‘इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिदैवः पृथिवीमेष एताम’ इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये श्वातिक्रमणेऽन्यैव श्वपदेषु भस्म प्रक्षिपेत् । विध्यपराध इति खण्डे सूत्रितम्—‘भस्मना शुनः पदं प्रतिवपेदिदं विष्णुर्विचक्रम’ इति । आतिथ्यायां प्रधानस्य हविष एवैवानुवाक्या । अथातिथ्येष्ठान्तेति खण्डे सूत्रितम्—‘इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभिपाथो अश्रयमिति’ । उपसत्सु वैष्णवस्यैवैवानुवाक्या । अधोपसदिति खण्डे सूत्रितम्—‘गयस्कानो अमीवहेदं विष्णुर्विचक्रम’ इति ॥

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारीदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य वि-
चक्रमे विशेषेण पादकमणं कृतवान् । तदा त्रेधा त्रिभिः प्रकारैः पद्मं
निदधे, स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान् । अस्य विष्णोः पांसुरे धूलियुक्तपा-
दस्थाने समूढमिदं सर्वं जगत्सम्यगन्तर्भूतम् ।

सयमृग्यास्कनैवं व्याख्याता—'विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्रोतेर्वा यदिदं किञ्च ताद्विक्रमते विष्णुस्त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधा-भावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवामः । समूहलमस्य पांसुर आप्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यतेऽपि वोपमार्थं स्यात्समूहलमस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति पन्नाः शेरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा' इति । (यदिदं किञ्चिद्धि मागेनावस्थितं ताद्विक्रमते विष्णुरादित्यः । कथमित्यत आह—त्रेधा नि दधे पदं धत्ते पदम् । निधानैः पादैः । क्र, तत्र तावत्—पृथिव्या मन्तरिक्षे दिवीति शाकपूणिः । पार्थिवोऽग्निभूत्वा पृथिव्या यात्कि-ञ्चिदस्ति ताद्विक्रमणे रुद्राधितिष्ठति । अन्तरिक्षे विद्युदात्मना । दिवि सूर्यात्मना ।) का-तम् अकृण्वन्त्रेधा भुवे कामिति । समारोहण शब्दार्थयोः प्र-विष्णुपदे मध्यन्दिनेऽन्तरिक्षे । गय-पांसुल इति पदं मन्यते । समूहलमस्य पां-

न्यस्तमुत्क्षेपणसमनन्तरमेव पांसुभिराकीर्णत्वाच्च दृश्यत एवमस्य
मध्यमं विद्युदात्मकं पदमाविष्कृतिसमकालमेव व्यवधीयते नावति-
ष्ठत इत्यर्थः । पांसुर इति रो मत्वर्थीयः । अथ पांसवः । कस्मात्ते हि
पादैः सूयन्ते जन्यन्त इत्यर्थः । अथवा पन्नाः शेरत इति पंसनीया
ध्वंसनीया ध्वंसनार्हास्ते भवन्ति तदाकीर्णस्य दुर्दर्शकत्वात् ।) त्रे-
धा । एधाञ्चेत्येधाच्प्रत्ययः । चितोऽन्तोदात्तः । समूहलम्, बहु प्रा-
पणे । निष्ठेति क्तः । वचिस्वपियजेत्यादिना संप्रसारणम् । ढत्वधत्व-
दुत्वढलोपदीर्घत्वानि । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्
अस्य, इदमोऽन्वादेश इत्यनुदात्तः प्रत्ययश्च सुप्स्वरेण । पांसुरे-
'नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम्' इति मत्वर्थीयोरः । प्रत्ययस्वरः ॥२॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।

अतो धर्माणि धारयन् ॥ ३ ॥

उपसदि वैष्णवयागस्य प्रातःकाले याज्या सायंकालेऽनुयाक्या
त्रीणि पदेत्येषा । सूत्रितं च--'त्रीणि पदा वि चक्रम इति स्विष्टकृ-
दादि लुप्यत' इति ।

अदाभ्यः केनापि हिंसितुमशक्यः । गोपाः सर्वस्य जगतो रक्षको
विष्णुः । अत एतेषु पृथिव्यादिस्थानेषु त्रीणि पदानि विचक्रमे ।
किं कुर्वन् । धर्माण्यग्निहोत्रादीनि धारयन्पोषयन् । पदा—सुपां
सुलुगित्यादिना विभक्तोर्वादेशः तस्य स्थानिवद्भावेनानुदात्तत्वे
प्राप्त उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वम् । गोपाः—गोपामृतस्येत्यत्रोक्तम् ।
अदाभ्यः—दमेर्कहलोर्ण्यदिति ण्यत् । नञ्समासः । अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । धारयन्—शपः पित्वादनुदात्तः शतुश्च ।
वधातुकस्वरेण णिच एव स्वरः शिष्यते ॥ ३ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रह्म । विवक्ष-
इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ मासः समासान्तोदात्तत्वम् ।

दधातेरातो मनिन्निति मनिन् । सुलुगिति भिसो लुक् । धामभिः—
नित्स्वरः ॥ १ ॥

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।

समूहलमस्य पांसुरे ॥ २ ॥

इत्यनुवाकेऽथ वै तर्हि विष्णुरित्यादिना प्रपञ्चेन तैत्तिरीया आम-
नन्ति । पस्पशे—स्पश बाधनस्पर्शनयोः । लिट् द्विर्भावः । 'शर्पूर्वाः
खयः' इति पकारः शिष्यते सकारो लुप्यते । यहृत्तयोगादनिघातः ।
युज्यः—युजेर्बाहुलकात्कयप् । कित्वाद्गुणाभावः । कयपः पित्वा-
दनुदात्तत्वम् । धातुस्वरः ॥ ४ ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुरातंतम् ॥ ५ ॥

सूरयो विद्वांस ऋत्विगादयो विष्णोः सम्बन्धि परममुत्कृष्टं
तच्छास्त्रप्रसिद्धं पदं स्वर्गस्थानं शास्त्रदृष्ट्या सर्वदा पश्यन्ति । तत्र
दृष्टान्तः—दिवीव । आकाशे यथाऽऽतंतं सर्वतः प्रसृतं
चक्षुर्निरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् । सदा—सर्वैकान्येति
दाप्रत्ययः । 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' इति सर्वशब्दस्य
सम्भावः । व्यत्ययेनाऽऽद्युदात्तत्वम् । दिवि—ऊडिदमित्यादिना
विभक्तेरुदात्तत्वम् । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्व-
रत्वं चेति तदेव शिष्यते । चक्षुः—नन्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वम् ।
आतंतम्—तनोतेः कर्मणि क्तः । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । अनु-
दात्तोपदेशेत्यादिना नलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'गति-
रनन्तरः' इति गतेरुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

तद्विप्रांसो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।

विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ ६ ॥

पूर्वोक्तं विष्णोर्यत्पदमस्ति तत्पदं विप्रांसो मेधाविनः समिन्धते
सम्यग्दीपयन्ति । कीदृशाः ? विपन्यवो विशेषेण स्तोतारः । जागृ-
वांसः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूकाः । विप्रांसः । आज्ञसे-
वागृवांसः—ज्ञानादिभ्यो

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्या काशीसंस्कृतसरीज पुस्तकमालायाः

अस्यां काशी—संस्कृतग्रन्थमालायां विभागशः प्रकाशिता भव-
न्ति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः सं-
स्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि
विवर्द्धिताः संशोधिताः क्रमेण समुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमा-
णानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परं तु एतस्या निय-
मेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितप्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्च-
विंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक्
दातव्यो भवेत् ।

रु. आ. पा.

तत्र मुद्रित ग्रन्थनामानि ।

१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) १-८-०

२ संक्षेपशरीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृता-
ऽन्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् । (वेदान्तः १) १०-०-०

३ वैशेषिकदर्शनम् । सटीक-प्रशस्तपादभा-
ष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् । (वैशेषिक १) ३-८-०

४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधराद्याचार्य-
कृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् (वैदिक १) ०-१-०

५ लघुशब्देन्दुशेखरः सटीकः तत्पुरुष-
समासादारभ्य कृदन्तान्तः । (व्याकरण १) १०-०-०

- ८ अलङ्कारप्रदीपः पण्डितवर विश्वेश्वर
पाण्डेयनिर्मितः । (काव्य १) ०-८-०
- ९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्र १) ०-१२-०
- १० जातकपारिजातः । श्रीविद्यनाथशर्मणा विरचितः । २-०-०
- ११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-
शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । १-०-०
- १२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-
निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । १-४-०

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

हरिदासगुप्ता एण्ड सन्स,
मालिक, चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफ़ीस
विद्याविलास प्रेस-गोपालमंदिरलेन
बनारस सिटी ।

द्वयातरातो मानाञ्जलिः । नित्स्वरः ॥ १ ॥
हृदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।
समूहलमस्य पांसुरे ॥ २ ॥